

GÜLSÜM HÜSEYNOVA

**TAT DİLİ LEKSİK FONDUNUN
GENEALOJİ TƏHLİLİ**

(Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında)

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2013**

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur*

Elmi redaktor:

Roza Eyvazova

*Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*

Rəyçilər:

Vahid Adilov

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

Gülxanım Vəliyeva

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

**Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin leksik fondunun genealoji təhlili
(Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında).
Bakı, 2013, 160 səh.**

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan tatlarının dilinin leksik tərkibi sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunur, İran dilləri ilə ümumi olan və bilavasitə tat dilinə məxsus leksik layları, başqa dillərdən alınmalar araşdırılır. Əsərdən dilçilər və dilçiliklə maraqlanan digər şəxslər faydalana bilərlər.

4702000000
N098 – 2013 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2013
© Gülsüm Hüseynova, 2013

«Biz Azərbaycan deyəndə onun sərvətini, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı respublikamızın ən başlıca sərvətlərindən biri, bəlkə də, ən başlıca sərvəti qədimlərdən bu torpaqda yaşamış öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dirlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalq birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar».

HEYDƏR ƏLİYEV

ÖN SÖZ

Dilin inkişaf tarixinin öyrənilməsində müxtəlif dillərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki qarşılıqlı əlaqələr əlaqədə olan dillərin bir-birinə təsirini gerçəkləşdirən əsas amillərdir. Dillərarası əlaqələrin xüsusiyyətləri, onların təmaslı və ya təmassız olması, hansı dövrdə başlanması, davam etmə müddəti, intensivliyi, dil daşıyıcılarının həyat və məişətinin hansı sahələrini əhatə etməsi dil sisteminin müxtəlif səviyyə və yaruslarında öz izlərini buraxır. Tədqiqat məhz belə izlərin xüsusiyyətlərini açmağı, onları dəqiqləşdirməyə, sahə anlayışları ilə adlandırmağa yönəldilir.

Dil əlaqələrinin öyrənilməsinin ən yaxşı obyektı belə əlaqələrin geniş və çoxsaxəli olduğu ərazilərdə fəaliyyətdə olan dillər təşkil edir. Tarixən və bu gün də dünyada daha çox dilin təmaslı əlaqələrdə olduğu regionlardan biri Qafqazdır. Müxtəlif sistemli dillər nəzərə alındıqda Qafqazda dil əlaqələrinin geniş yayılması, çoxsaxəli olması, ardıcıl, kəsilmədən getməsi və bu gün də davam

etməsi baxımından diqqəti ən çox cəlb edən ərazi Azərbaycandır. Ona görə də Azərbaycanda müxtəlif dillər arasındakı əlaqələr daim tədqiqat obyektı olur.

Azərbaycan ərazisində yayılmış dillərdən biri də tat dili-dir. Tatlar irandilli xalq olub, Xəzəryanı ərazilərdə, xüsusən, İranda, Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında, Abşeron yarımadasında, Dağıstanın cənub-şərqində, Dərbənd və Mahaçqala şəhərlərində məskunlaşmışlar. Azərbaycan ərazi-sində tatlar, əsasən, respublikanın İsmayilli, Xızı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi və Abşeron ərazilərində daha kompakt şəkildə yaşayırlar. Tatlar bu ərazilərə hələ VI əsrdə İrandan köçürülməsi ədəbiyyatda qeyd olunur. XIX əsr yazılı mənbələrində Cavad, Naxçıvan və Zəngəzur qəzalarında da tatların yaşaması haqqında məlumatlara təsadüf olunur.

Göründüyü kimi tatlar Azərbaycanın müxtəlif regionlarında qədim dövrlərdən yaşayırlar. Bu, bir tərəfdən, tat dili ilə Azərbaycan dili arasındakı əlaqələrin əsrlər boyu getməsini və bu gün davam etməsi, digər tərəfdən isə respublikanın müxtəlif ərazilərində qarşılıqlı təsirdə olması baxımından linqvistik tədqiqat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hər bir ərazinin öz dil mühiti, öz təsir şərtləri vardır. Məsələn, Bakı ərazisində Azərbaycan tat – dil əlaqələri uzun müddət həm də rus-Azərbaycan dil əlaqələri prosesində gerçəkləşmişdirsə, Quba ərazisində bu dillərin əlaqələrinə Dağıstan dilləri də öz təsirini göstərmişdir. Bu isə çoxtərəfli dil əlaqələrini, daha doğrusu, əlaqədə olan dillərin çoxluğunu və müxtəlifliyini şərtləndirmişdir.

Hər bir dilin genealoji mənzərəsi bu dildə istifadə olunun dil vahidləri əsasında müəyyənləşdirilir. Belə bir mənzərənin tam şəkilə açılması həmin dili müxtəlif səviyyələrdə genetik baxımdan araşdırmağı tələb edir. Bu kitabda tat dilinin genealoji mənzərəsi onun müxtəlif yaruslarına aid vahidlərin mənşəyi əsasında öyrənilir. Təbii ki, uzaq keçmişdə Azərbaycan gəlmiş tatlar ilk əvvəl öz dillərinə aid vahidlərdən, sözlərdən, qrammatik vahidlərdən, sintaktik konstruksiyalardan istifadə etmişlər. Onlar məskun-

laşdıqları yeni ərazidə yaşayan başqa xalqlarla müxtəlif tipli əlaqələrə girmək məcburiyyətində qalmışlar. Bu əlaqələr isə təbii ki, dil vasitəsi ilə gerçəkləşmişdir. İnsanın öz məişətinə gətirdiyi və başqa bir xalqa məxsus olan hər bir yeni əşya öz adı ilə alınmışdır. Çox zaman dil daşıyıcıları dilin daxili imkanlarından istifadə edərək yeni sözlər yaradırlar. Bununla belə, dilə onunla təsirdə olan başqa dildən alınma sözlərin daxil olması hadisəsi də daim gedir. Bu hadisə nəticəsində dilin leksik səviyyədə genealoji mənzərəsi dəyişməyə başlayır. Qeyd edilən cəhət daha çox özünü leksik səviyyədə göstərir. Leksika dilin kənar təsirə daha çox reaksiya verən yarusudur. Ona görə də dilin genealoji mənzərəsini çox zaman lüğət fondundakı sözləri mənşəcə qruplaşdırmaq yolu ilə tədqiq edirlər.

Məlumdur ki, dildəki sözlərin müəyyən qismi derivatlardır. Yəni müəyyən sözlər vardır ki, onlar kökə sözdüzəldici şəkilçilər artırılması yolu ilə düzəlir və əvvəlki sözdən törəmə vahid kimi çıxış edir. Tərkibində sözdüzəldici şəkilçi olan sözlərin dilə daxil olması prosesində eyni şəkilçi tərkibli sözlərin sayca artımı bu şəkilçinin tədricən başqa dildə də sözdüzəltmə imkanları əmələ gəlir. Söz tərkibində dilə keçən vahid müstəqil alınmaya çevrilir. Beləliklə, qrammatik səviyyədə alınmalar meydana çıxır. Alınmalar leksik səviyyədə başqa şəkildə də dildə yer alırlar. Dilə keçən alınma müxtəlif nitq hissəsinə aidliyi ilə seçilir.

Ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsubluğuna görə alınmaların öyrənilməsi genealoji qrammatik mənzərənin təyin edilməsində mühüm rol oynayır.

Dillərarası əlaqələrin uzun müddət davam etməsi, qarşılıqlı təsirdə olan dillərdən birinin digəri ilə müqayisədə dominant, yəni üstün mövqedə olması, daha geniş dairədə işlənməsi onun müəyyən hazır qəliblərinin, xüsusi sintaktik konstruksiyalarının da keçidi üçün zəmin yaradır. Bu isə sintaktik səviyyədə genealoji mənzərənin təyini üçün material verir.

Bu kitabda tat dilinin lüğət fondunun genealoji mənzərəsi

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

tədqiq və təhlilə cəlb olunmuşdur. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşayan tatların dilindəki alınmalar qruplaşdırılmış, onların işləklilik dərəcələrinin aydınlaşdırılmasına cəhd göstərilmişdir. Genealoji mənzərənin tədqiq edilməsi prosesində vasitəli və vasitəsiz alınmalar məsələsinə də baxılmışdır.

Monoqrafiyada tat dili, eləcə də tat və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı tədqiqat işlərinə də müraciət edilmiş, onlardakı materiallardan, dil faktlarından istifadə edilmiş, həmçinin, tat dilinin genealoji mənzərəsinə dair əldə edilmiş nəticələrin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Dil əlaqələri şöbəsinin müdiri
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor R.H.Eyvazova

GİRİŞ

Dilin lüğət fondunun ənənəvi təsnif formalarından biri genealoji təsnifatdır. Belə bir təsnif zamanı sözlər mənşəyinə görə qruplara bölünür. Belə bölgü sözlərin iki əsas qrupunu fərqləndirməyi vacib edir: 1) dilin mənşəcə öz sözləri; 2) alınma sözlər.

Dilin mənşəcə öz sözləri hər bir dilin lüğət fondunun əsas hissəsini təşkil edir. Dil müəyyən dillər ailəsinə daxil olur. Müəyyən dil ailəsinə daxil olan dillər tarixin müəyyən dövrlərində təşəkkül tapıb formalaşdığından, qohum dil lərin qədim dövrünə aid leksik vahidlərə münasibətdə ortaqlıq özünü göstərir. Yəni, pradil səviyyəsinə aid leksik fonda daxil olan vahid qohum dillərin hamısına məxsusdur. Yazısı olan dillərin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri müəyyən etmək üçün yazılı abidələr müstəsna rol oynayır. Lüğət tərkibi, ilk növbədə, bu abidələr əsasında formalaşır. Yazılı abidələrdə işlənmiş sözlərin mənşəcə qruplaşdırılması isə etimoloji və təsviri təhlillər əsasında aparılır. Yazısı olmayan dillərin leksik fonduna daxil olan vahidlərin ayırd edilməsi isə müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Bu zaman dilin daşıyıcılarının nitqi üzrə toplanmış materialların öyrənilməsi tələbi meydana çıxır. Yalnız həmin materiallar əsasında dilin lüğət tərkibini müəyyən etmək, onun leksikasını öyrənmək mümkün olur. Dilin leksik sisteminin hərtərəfli araşdırılması bu dilə aid sözlərin başqa dillərdə işlənməsi ilə bağlı axtarışlara yol açır.

Qohum dillər də bir-birinə yaxınlıq və uzaqlıq baxımından fərqləndirilir. Bu baxımdan bir-birinə yaxın olan qohum dillərin leksik fondunda eyni və ya kiçik fonetik dəyişməyə məruz qalmış sözlər aşkara çıxır. Qeyd olunan cəhət yazısız dildə işlənən sözün derivatlarının yaxın qohum dildə tapılması

nəticəsində leksik fondun üzdə olmayan vahidlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Belə araşdırmalar lüğət fondunun əsas kütləsini əhatə edə biləcək lüğətin formalaşdırılması, hazırlanması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dilin əsas lüğət fondu daim dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklər bilavasitə cəmiyyətin həyatında baş verən hadisələrlə bağlı olur. Eyni zamanda lüğət fondunda dəyişikliklər dil daşıyıcılarının ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında baş verən hadisələrdən asılı olur.

Q.Cəfərov lüğət tərkibinin dəyişməsinə dinamik proses kimi səciyyələndirərək yazır: «Lüğət tərkibi qeyri-sabit və daim dəyişkəndir, dilin hər bir halında yeni sözlər meydana gəlməklə yanaşı, köhnə sözlər də sıradan çıxır. Ona görə də lüğət tərkibi sabitlik vəziyyətinin inkarı təsiri bağışlayır. Lüğət tərkibində baş verən bütün dəyişikliklərə baxmayaraq, o, sistemli tədqiqatdan kənar qala bilməz» (17, 17). Şübhəsiz ki, bütün dillərin, o cümlədən Azərbaycan tatlının dilinin lüğət tərkibində də belə proseslər daim gedir, lüğət tərkibi dəyişir. Dildə yeni sözlər yaranır, yeni alınmalar lüğət tərkibinə daxil olur. Bununla yanaşı, dilin bir çox sözləri arxaikləşir, passiv lüğət fonduna keçir. Passiv lüğət fondu anlayışı yazısı olan dillərə şamil olunur. Arxaikləşmiş və ya köhnəlmiş sözlər yazılı abidələrdə, ədəbi əsərlərdə, nəhayət, lüğətlərdə qalır, onlar dil daşıyıcılarının nitq fəaliyyətində üzə çıxmır. Lüğət tərkibinin dil daşıyıcılarının nitq materialları əsasında formalaşdırılması zamanı materialın toplandığı dövrə aid söz və ifadələri aşkara çıxarmaq mümkündür. Deməli, bu zaman arxaikləşməyə, köhnəlməyə məruz qalmış sözlərin müəyyənləşdirilməsi mümkün olur.

Azərbaycanda tat dilinin yayılma arealları əsas götürülsə, bu dilin lüğət fondunu müxtəlif ləhcələrin leksikası əsa-

sında formalaşdırmaq olar. Belə olan halda, tat dilinə mənsub olan beş ləhcənin leksikası üzrə materiallar toplamaq lazım gəlir.

Tat dili qismən yazısı olan dil kimi qiymətləndirilir. Yazı yəhudi tatlarının dilində qeydə alınır. Dağ yəhudi lərinin tatları üçün müxtəlif dövrlərdə müxtəlif qrafik sistemlərdən istifadə olunmuşdur. Birinci tat əlifbası rus inqilabından əvvəl (XX əsrin əvvəlləri) yəhudi dilinin qrafik sistemi üzrə bu dilin səs sisteminə uyğunlaşdırılmış şəkildə hazırlanmışdır. XX əsrin birinci onilliyində bu əlifba əsasında ivritdən tərcümələr nəşr edilmişdir. Ötən əsrin 20-ci illərində yəhudi tat dilində müxtəlif dərsliklər və əlifbalar nəşr olunmuşdur. 1928-1938-ci illərdə dağ yəhudiləri latın əsaslı əlifbadan istifadə etmişlər. 1938-ci ildə bu əlifba da dəyişdirilmiş və rus qrafikalı əlifbadan istifadə olunmağa başlanmışdır. Yazının yəhudi tat dilinə aid olmasına baxmayaraq, yəhudi tat dili ilə tat dilinin yaxınlığı ümumi sözlərin bir hissəsini qeydə almağa imkan yaratmışdır. Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibi, əsasən, bu dilin ləhcə və şivələri əsasında aparılmış tədqiqat prosesində toplanmış materialları əhatə edir. Bu tipli işlər haqqında yuxarıda tat dilinin tədqiqat tarixindən bəhs edilərkən məlumat verilmişdir.

Azərbaycan tatlarının ləhcə və şivələrinin leksikası üzrə aparılmış tədqiqatlarda ləhcələrin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər mənşəcə üç əsas qrupa bölünür: 1) ümumiran mənşəli sözlər; 2) spesifik leksika; 3) alınma sözlər. Tədqiqatçılar «ümumiran mənşəli sözlər» və «spesifik sözlər» anlayışlarını təyin etmədən birbaşa bu qruplara daxil olan sözlərdən bəhs edirlər. Bu qruplar haqqında verilmiş məlumatlardan, sözlərin təhlilindən aydın olur ki, ümumiran mənşəli sözlər əksər və ya bir çox İran dillərinin lüğət tərkibində yer tutan leksik

vahidləri əhatə edir. Buna münasibətdə mübahisəli qalan məsələlərdən biri budur ki, sözün ümumiran mənşəli hesab edilməsi üçün onun İran dillərindən təqribən neçəsində işlənməsi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Terminologiyada beynəlmiləl terminin müəyyənləşdirilməsi zamanı terminin ən azı üç müxtəlif sistemli dildə işlənməsi meyarı isə cəlb edilir. Əlbəttə, burada həm say, həm də dillərin müxtəlif sistemli olması əhəmiyyət kəsb edir. İran dilləri isə eyni sistemə malikdir. Əgər üç müxtəlif İran dili meyarı qəbul edilərsə, onda sözün ümumiran mənşəli olması üçün meyar tək cə sayla məhdudlaşır. Bu isə, təbii ki, məqbul sayıla bilməz. Biz hesab edirik ki, bu məsələnin həllində dilin tarixi leksikologiyası ilə bağlı faktlara istinad etməklə, sözün etimoloji təhlili əsas ola bilər. Etimoloji təhlil prosesində sözün digər İran dillərində istər fonetik cildinə, istərsə semantikasına görə variantları araşdırılır. Belə variantların varlığı sözün ümumiran mənşəli olmasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məlumdur ki, «coğrafi ayrılma şəraitində inkişaf edən dil qohum dillərlə müqayisədə yalnız ona mənsub olan əlamətlərin məcmusunu təqdim edir. Həmin dil öz növbəsində bölünməyə məruz qalanda, ondan əmələ gələn ayrı-ayrı dialektlər əlamətlərinin ümumiliyi sayəsində, onları başqa ərazinin dialektləri ilə deyil, öz aralarında bağlayan daha sıx qohumluğa şəhadət verir. Onlar, doğrudan da, ümumi gövdədən ayrılmış xüsusi budaq yaradırlar» (19, 343-344). Azərbaycanda yaşayan tatların dili həm qohum dillərdən, həm bu dildə danışan, Azərbaycanda yaşamayan tatların dilindən, həm də respublikada yaşayan başqa tatların dillərindən təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edir. Ona görə də tat dilinin lüğət tərkibindəki ümumiran mənşəli sözlər tarixən bu dildə istifadə olunmuş ümumiran mənşəli sözlər ola bilər. Yəni, həmin sözlər qədim tarixi ilə seçilən sözlər qru-

punu əhatə etmiş olacaqdır.

Tat dili ilə Azərbaycan dili arasında əlaqələr böyük tarixə malikdir. Azərbaycan dili ilə sıx əlaqələr tat dilinin leksik fonduna əsaslı təsir göstərmişdir. Nəticədə, Azərbaycan tatlarının dilində alınmalarla yanaşı, külli miq darda hibrid sözlər meydana gəlmişdir. Hibrid sözlər tərkib hissələri mənşəcə müxtəlif dillərdən olan sözlərdir. Belə sözlər dilin özündə yarana bildiyi kimi, başqa dil vasitəsi ilə hazır şəkildə alınabilir. Qeyd olunan cəhət nəzərə alınarsa, Azərbaycan tatlarının dilində Azərbaycan və tat mənşəli ünsürlərdən, morfemlərdən təşkil olunmuş, eləcə də, Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmış hibrid sözləri ayırmaq mümkündür. Azərbaycan dilinin vasitəçiliyi ilə alınmış hibrid sözlərin tərkibində Azərbaycan dilinin və başqa dillərin (ərəb, fars, rus, Avropa mənşəli başqa dil) ünsürlərinin işlənməsi özünü göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibini üç əsas qrupa bölmək olar: 1) mənşəcə dilin öz sözləri; 2) alınmalar; 3) hibrid sözlər. Hər qrupu yarımqruplara ayırmaq imkanı var. Mənşəcə dilin özünə məxsus sözlər qrupunu ləhcələr üzrə də bölmək olar. Burada ümumiran mənşəli sözlər və tat dili sözləri yarımqruplarını ayırmaq da özünü doğruldur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tatlarının dilinin bəzi şivələrində ümumiran mənşəli sözlər çoxdur. Məsələn, Lahıc ləhcəsinin leksik tərkibini, əsasən, ümumiran mənşəli sözlər təşkil edir. Qeyd etməliyik ki, həmin leksik vahidlərin müəyyən qisminə tat dilinin digər ləhcələrində də rast gəlmək olur.

Dillər arasındakı əlaqələr ilk növbədə, dilin lüğət tərkibinə daxil olan vahidlərdə özünü göstərir. Əlaqələr prosesində dil başqa dildən söz alır və yaxud ona söz verir. Lakin sözalma və sözvermə bir dil üçün eyni tərtibli dil hadisəsi deyil. Bu

hadisələr dillərin tutduqları mövqədən, onların dominantlıq dərəcələrindən asılı olur. Bir qayda olaraq dominant dilin sözləri onunla təmasda olan dillərə daha çox keçir. Hər bir alınma isə dilin lüğət tərkibinə təsir göstərir. Alınma nəinki sözü qəbul edən dilin leksik sistemində dəyişmələrə səbəb olur, eyni zamanda dilin digər yaruslarına təsir üçün zəmin yaradır (80, 176).

Azərbaycan tatlarının dilində işlənən alınma sözləri üç əsas qrupa ayırmaq məqsədəuyğundur: 1) Azərbaycan dilindən alınmalar; 2) Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmalar; 3) birbaşa alınmalar. Bu məsələyə münasibətdə bəzi başqa məqamlar da üxzə çıxır. Azərbaycan tatlarının əlaqədə olduğu dillər arasında Dağıstan dilləri də var. Belə bir cəhət həmin dillərdən birbaşa sözəlməyə imkan yaratmışdır. Tat dilinin ləhcələri əsasında aparılan təhlildən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Dağıstan dillərindən birbaşa alınmalar Quba və Xaçmaz ləhcələri üçün səciyyəvidir.

Tat dilinin leksik fondunu, əsasən, İran mənşəli söz və terminlər təşkil etsə də, bu dildə xeyli miqdarda Azərbaycan, ərəb və fars sözləri, eləcə də, rus dilindən və Dağıstan (ləzgi, qırz, buduq, xınalıq və s.) dillərindən keçmiş söz və terminlər var. Tat dili Azərbaycan ərazisindəki başqa dillərlə də əlaqədə olmuşdur. R. Heydərov Azərbaycanda dil ittifaqı məsələsinə münasibət bildirərkən ölkə ərazisinin əsrlər boyu beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşdiyindən və zəngin təbii sərvətlərə malik olduğundan daim qonşu xalqların və işğalçı dövlətlərin diqqət mərkəzində olmasını, bu ərazidə müxtəlif tayfaların, etnik qrupların məskunlaşmasını, habelə bəzi etnosların buraya köçürülməsinə görə dil ittifaqının yaranması üçün şəraitin olmasını göstərmişdir (32, 17).

Tat dilinin ən çox təmasda olduğu dil Azərbaycan dilidir.

Onun mövqeyinin genişliyi Azərbaycan ərazisində mövcud olan digər dillərlə müqayisədə daşdığı funksiyalarla əlaqədardır. Bu funksiyalardan ən başlıcası onun dövlət dili olmasıdır. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının bütün əhalisi üçün məcburi məktəb, radio-televiziya, mətbuat dilidir, məişətimizin bütün sahələrində istifadə olunan rəsmi dövlət dilidir. Odur ki, tat dilinin yayıldığı bütün ərazilərdə ana dilində danışan əhali məişətində, həyatın müxtəlif sahələrində ondan istifadə etsə də, radio-televiziyada, gündəlik mətbuatda, məktəbdə, yığıncaqlarda, idarə və təşkilatlarda rəsmi dil kimi Azərbaycan dilindən istifadə edir. Bu səbəbdən də tat dilinin leksik fondunda həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən ictimai-siyasi və s. məfhumları bildirən söz və terminlər Azərbaycan dili hesabına artır. Bununla əlaqədar olaraq, A.L.Qrünberq və L.X.Davıdova qeyd edirlər ki, intensiv ikidillilik şəraitində Azərbaycan dilinə mənsub olan hər bir söz tat dilində işlənə bilər və hamı onu başa düşə bilər. Onların qənaətinə görə, türk mənşəli sözlər tat dilinin istər cənub, istərsə də, şimal dialektlərinə daxil olur, dildə aparıcı mövqə qazanır. Müəlliflər bura *qeyinata, yara, bulut, daq//doq, qaqlovo, qıskac, kazan, yovluq, buyruq, yoşov* («yaşayış»), *tütün* və s. sözləri aid edirlər (69, 284).

Məlum olduğu kimi, dillər ilk növbədə daxili imkanları, dilin özünə məxsus vahidləri hesabına zənginləşir və inkişaf edirsə, xarici amillər də bu prosesdə çox əhəmiyyətli rol oynayır, onların fonetik, leksik, sintaktik və qrammatik sistemlərində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişmələri baş verir. Bu baxımdan konkret bir dilin materialları əsasında onun başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini dərinlən araşdırmaq, həmin dildəki alınmaları tarixi-xronoloji aspektdə, müasir elmi səviyyədə tədqiq etmək, alınmaların dil sisteminə

yerini və funksional-struktur tiplərini müəyyənləşdirmək, dilin formalaşma və inkişafındakı rolunu açıqlamaq kimi problemlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elə buna görədir ki, tat dilinin Azərbaycan və digər dillərlə qarşılıqlı əlaqələri, bu dillərdən tat dilinə keçmiş sözləri dilçilik baxımından araşdırmaq daim dilçilərimizin diqqət mərkəzində olsa da, bu məsələyə kompleks şəkildə yanaşılmamışdır. Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dillərlə əlaqələri müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilinə daxil olan alınmalar məənşəcə araşdırılsa da, bütövlükdə Azərbaycan dilinin başqa dillərlə tarixi əlaqələri, xüsusilə, təmasda olduğu azsaylı xalqların dillərindən Azərbaycan dilinə keçən sözlər tədqiqat obyektı olmamışdır.

Belə hesab etmək olar ki, İran dilləri ailəsində bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən tat dilinin leksikasının rəngarəngliyi, zənginliyi və tarixi baxımdan mühafiz əkarlığı sayəsində bu dilin leksik fondunu təşkil edən söz və terminlərin elmi təhlilə cəlb edilməsi həm İran dillərinin, həm də türk dillərinin leksikasının öyrənilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Tat dilinin lüğət fonduna daxil olan sözlərin məənşəcə təsnifi ilə bağlı apardığımız təhlil əsasında belə qənaətə gəlmək olur ki, ilk növbədə dörd əsas qrupu ayırmaq düzgündür: 1) spesifik sözlər; 2) ümumiran məənşəli sözlər; 3) alınma sözlər; 4) hibrid sözlər.

Tat dilinin leksik sistemindəki alınmaların yarımqruplara ayrılması ilə bağlı bəzi məsələlərin üzərində dayanmaq lazım gəlir. A.L.Qrünberq tat dilinin leksik sistemində İran layını önə çəkməklə qeyd edir ki, «tat leksikasına hansı sözləri aid etmək bir çox hallarda dəqiqləşdirmə tələb edir. Təsadüfi xarakterli alınmaları tat dilinin leksik layının ayrılmaz hissəsi olan əsl alınmalardan fərqləndirmək lazımdır. Bu qəbildən

olan söz və terminlər hətta Azərbaycan dilində danışmayan tatların gündəlik şifahi nitqlərində işlədilir və başa düşülür.

Alınmalar, vasitəli və vasitəsiz olmaqla, iki yerə ayrılır. Azərbaycan tatlarının dilinə sözlər, əsasən, Azərbaycan dili vasitəsi ilə keçmişdir. Bu dildə Azərbaycan dili mənşəli sözlər əksəriyyət təşkil edir. Eyni zamanda, tat dilinin başqa türk dilləri ilə əlaqələri də qədim tarixə malik olmuşdur. Ona görə də bu dilə keçmiş türk mənşəli sözlərin heç də az olmayan bir qismi ümumtürk mənşəlidir. Həmin alınmaları türkiyəli ər kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Tat dilindəki türkiyəli sözlərin ayrıca tədqiq olunması, həm tat, həm də türk dillərinin tarixi leksikologiyası üçün əhəmiyyətlidir. Tat dilindəki başqa alınma sözləri aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) Müasir Azərbaycan dilindən alınmalar; 2) Rus dilindən alınmalar; 3) Ərəb-fars dillərindən alınmalar; 4) Başqa dillərdən (Dağıstan dilləri, iverit və s.) alınmalar. Alınmalar tat dilinin bilavasitə və bilvasitə təmasda olduğu dillərdən aldığı söz və terminlər hesabına yaranmış leksik layı əhatə edir.

I F Ə S İ L

Tat dilinin spesifik və ümumiran mənşəli sözləri

Tat dilinin spesifik sözləri

Tat dilinin özünə məxsus leksik layını 200-dən bir qədər çox sadə fellər, bir çox heyvan və bitki adları, bəzi coğrafi və təbiət hadisələri adları, səma cisimləri adları, qohumluq terminləri, bədən üzvləri adları, keyfiyyət bildirən adlar təşkil edir.

A.A.Ufimtsevaya görə, hər bir dilin öyrənilməsinə onun fonetik və qrammatik sisteminin təsviri ilə başlanılır. Minlərlə söz və ifadələrə malik olan lüğət fondunun sistemləşdirilməsi və təsviri isə digər sahələrə nisbətən çətindir. Lakin tarixi, izahlı, etimoloji, dialektoloji lüğətlərin, antonimlər və sinonimlər lüğəti, frazeoloji və s. lüğətlərin olması onu göstərir ki, dilçilik elmində dilin lüğət zənginliklərini konkret şəkildə təsvir etmək metodları çoxdan mövcuddur. Dilin leksik sistemi, hər şeydən öncə, onu təşkil edən dil vahidlərinin, ifadələrin təsvirini və tədqiqini şərtləndirir (120, 7-8). Bu baxımdan tat dilinin spesifik sözlərinin toplanması, onların digər İran dillərindəki eyni məfhumu ifadə edən leksemlərlə müqayisəli təhlilə cəlb edilməsi, özünəməxsus sözlərin müvafiq kontekstlərdə işlənməsinə aid nümunələrin verilməsi leksik vahidlərin təhlil və təsvirini əhatə edir.

Tat dilinin özünə məxsus spesifik leksik layına aid topladığımız dil materiallarının bir qismini təhlil etmək və onların xarakterik xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışaq.

Hər şeydən əvvəl, «spesifik leksika» dedikdə, digər İran dilləri və dialektlərində həmin mənada olmayan söz və ter-

minləri nəzərdə tutulur. Ona görə də toplanmış faktik materialları səciyyələrinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq məqsədəuyğundur: 1) digər İran dillərində təsadüf olunmayan sözlər; 2) digər İran dillərindən bəzilərinə yaxın mənə və fonetik variantda təsadüf olunan sözlər.

Tat dilinin ümumiran mənşəli sözləri

Tat dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini ümumiran mənşəli sözlər təşkil edir.

Bu qəbildən olan söz və terminlər tarixi inkişaf prosesində dəyişikliyə ya heç məruz qalmamış, ya da müəyyən dərəcədə fonetik, morfoloji, semantik dəyişikliklərə məruz qalmışlar. Bunlar – fel, isim, sifət, say, əvəzlik, zərf və s. kimi müxtəlif nitq hissələrinə, eləcə də, köməkçi niq hissələrinə aiddir.

Tat dilinin leksik fondunu, əsasən, İran mənşəli söz və terminlər təşkil etsə də, bu dildə xeyli miqdarda Azərbaycan, ərəb və fars sözləri, eləcə də, rus dilindən və Dağıstan (ləzgi, qırz, buduq, xınalıq və s.) dillərindən keçmiş söz və terminlər var.

Y.Nazarova yəhudi tat dilinin leksik sistemindən bəhs edərkən bu dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsinin ümumiran mənşəli olduğunu qeyd edir və bu leksik vahidlərə aid *ziğiste(n)* «yaşamaq, mövcud olmaq», *omore(n)* «gəlmək», *menq* «ay», *ğov* «su», *nu* «çörək», *ğəsb* «at», *duxdər* «qız», *merd* «kişi», *verf* «qar», *sər* «baş», *raç* «gözəl», *bülünd* «hündür», *əki* «bir», *sad* «yüz» kimi sözləri misal gətirir (93, 66).

Tat dili tarixən İran dilləri ailəsində fəaliyyət göstərmiş, həmin dil ailəsinə məxsus bir sıra fonetik, leksik-qrammatik və sintaktik xüsusiyyətləri bu günə kimi mühafizə edərək

saxlamışdır. Tarixi inkişaf prosesində o, müstəqil dil kimi dildaxili və dilxarici amillərin təsiri nəticəsində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır ki, bu dəyişikliklər leksika sahəsində də özünü göstərmişdir.

Bu mənada tat dilinin ümumiran mənşəli (leksik layı) söz və terminlər dedikdə, həm fonetik, qrammatik, leksik-semantik, həm də sintaktik (əsasən, söz birləşmələri, izafət) cəhətdən digər İran dillərindən müəyyən fərqli xüsusiyyətlər kəsb etmiş leksik lay nəzərdə tutulur.

Tat dilində təkhecalı sözlər V, VC, VCC, CVC, CVCC quruluşlarına malikdir. Tat dili üçün hecanın qapalılığı səciyyəvidir. Bununla belə, CV tipli təkcecalı sözlər də qeydə alınır. Məsələn, *nu* «çörək».

Dilin bu sahəsinə aid leksik layını nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, burada nitq hissələrindən ən sabit və dəyişikliyə az məruz qalan feldir. Bunu aşağıda gətirdiyimiz nümunələrin qədim fars, Avesta, qədim hind, orta fars və s., eləcə də müasir İran dillərinin bəziləri ilə apardığımız müqayisələrdə daha aydın görmək mümkündür.

a) **Fellər:** tat. *bərdan*//*bərbən* «aparmaq» – av., qəd. fars. *bar-*, qəd. hind. *bhar-*, talış. *bard-*; tat. *bastan*//*bəstən* «bağlamaq» – av. *band*, qəd. fars. *band*, *basta*, tal. *bast-*, tat. *verix*//*veruxtən* «qaçmaq» – av. *rack*, parf. *virixt*, tal. *vit-*; tat. *niştan*//*neştən* «oturmaq» – av. *oştə-*, qəd. fars. *nişadaya*, tal. *nişt* fars. *neşt*; tat. *suxtən*//*soxtən* «yanmaq» – av. *suxta*, tal. *süt*; tat. *çiran*//*çirən* «yığmaq, toplamaq» – av. *kay-/çay-*, *çin*, qəd. hind. *çinofi*; qəd. fars. kl. fars. *çinad*; tac. *çidan*, müasir fars. *çidan*, tal. *ç<n*; tat. *çimərdən*//*şümərdən* «saymaq» – av., qəd. fars. (*ş*) *maq*, *əf. şmerəl*, tac. *şumərdən*, tal. *aşmard-*; tat. *kişf(an)*//*küşf(ən)*//*küşdən* «öldürmək» – av., qəd. fars. *kauş-*, tac. *kuştən*, tal. *kışte*; tat. *furuxtən*//*füruxtən* «satmaq» – av.,

qəd. fars. *frauxta*, orta fars. *fravaxta*, tac. *furuxtān*, müas. fars. *furuxtān*, tal. *havate*; tat. *pursiran//pursisən* «soruşmaq» – av., orta fars. parf. *purs* (*pwr̄s*), bəluc. *purs*, əf. *puxtəna*, tac. *pursidan*, müas. fars. *pursidən*.

b) **Saylar:** tat. *çar//çor* «dörd» – av., qəd. fars. *çatvar*, qəd. hind. *çatvarah*, çali. *çuar*, xələc. *cuar*, tac. *çor*, əf. *çalor*, os. *çippar*, tal. *ço*, işkaşim. *ccfur*; tat. *panc//pənc* «beş» – av., qəd. fars. *panca*, çalu. *panc*, tac. *panç*, əf. *panc*, işkaşim. *pund*; tat. *haft//həft* «yeddi» – av., *hapta*, qəd. fars. *hapt*, qəd. hind. *hapta*, tac. *xaft*, əf. *ovə*, os. *avd*, tal. *haft*, işkaşim. *uvd*; tat. *çil//cül* «qırx» – av. *cadwarə* – *cand*, qəd. hind. *çatvarum*, kl. fars. *çihil*, müas. fars. *cehil*, bəluc. *cil*, sanqesari; *çel*, tac. *çil*, əf. *çalvext*, os. *çippur*, tal. *cil*; tat. *haftod//həftad* «yetmiş» – av., *haptaitit*, qəd. hind. *haptadi*, orta fars. *haftad*, bəluc. (*h*) *aptod*, sanqesari. *hefta*, tac. *xaftod*, os. *avday*, tal. *hafto*; tat. *duzdəh//düvdəh* «on iki» – av., *dvandasa*, parf. *dvandas* (*dwnds*), orta fars. *dvaz dah*, bəluc. *dvazda* (*h*), tac. *duvozda*, əf. *dvolasəm*, os. *diadaesaem*, tal. *donza//davidi*, xələc. *duazda*.

İran dillərinin əksəriyyətində işlənən saylar mənşəcə ən qədim dövrlərə aidliyi ilə seçilir.

«Bir» mənasında olan sözün hind-Avropa dillərindəki qədim variantı *aiwa* olmuşdur. Avestada *aeva//ouva*, qəd. fars. *aiva*, qəd. hind. *e-ka* hind-Avropa dillərinə məxsus *oi/-ei* «o» sözündən əmələ gəlmişdir (126, 45). Müasir fars dilində *yek*, talış dilində «i» kimi işlənir. İngilis dilində *one* (van), rus dilində *odin* eyni kökdəndir. Bu say Azərbaycan dilində də işlək olmuşdur: müasir Azərbaycan dilində müəyyən məqamlarda istifadə olunur. Bununla yanaşı, tat dilinin lüğət tərkibində «yek» tərkib hissəli bir sıra ümumiran mənşəli sözlər də var ki, onlar da Azərbaycan dilinə aid materiallarda qeydə alınır. Belə

sözlərdən bəzilərini qeyd edirik.

Yekcəhət (birtərəfli, birüzlü, ikiüzlü olmayan, sabit). Mən *yekcəhətəm* təriqətimdə, Təğyir işi yox cibillətimdə (M.Füzuli).

Yeksər (başdan-başa, büsbütün, tamamilə). Biganə bilir *yeksər* Qardaşları qardaşlar (M.Ə.Sabir). İştə, Səttər xan, baxız, bir növ iqdamat edib, Bir vəzirü şahı yox, dünyanı *yeksər* mat edib (M.Ə.Sabir).

Xanəyeki «evbir», «doğma». «*Öz adamlarımızdır, xanəyeki sayılan dostlarımızdır, – dedi*» (M.S.Ordubadi).

Tərkibində «du» komponenti olan bir sıra ümumiran mənşəli sözlər Azərbaycan dilinə aid materiallarda qeydə alınır.

Dübarə (hərfən: «ikinci dəfə», «yenidən», «bir də»). *Dübarə* çay gəldi (C.Cabbarlı). Deyirsən, gülürsən, könlüm şad olur, Ağladırısan tez *dübarə* sən məni (Aşıq Hüseyn Bozalqanlı).

Düsər «ikibaşlı», «ikitərəfli» (qazma növünün adı). Hər igid başına bir *düsər* çalır, Qəfil vurur sənə yara, – dedimmi? (Aşıq Şəmşir).

Çarçəşm «dördgöz». *Çarçəşm* intizar ilə cavabınıza mün-təzirəm (M.Ə.Sabir).

Çargül «dördkünc», «dördbucaq». Yan divarlardan birində *çargül* rəngin pəncərələr arasında zərli çərçivəyə tutulmuş güzgülər vurulmuşdu (Y.V.Çəmən-zəminli).

Şeş «altı» (nərd oyununda). Dünən *şeş*, bu gün beş (Atalar sözü). Qurbanidi mənim adım. Adəm atadı bünyadım. *Şeş* atdım, *cahar* oynadım. Axır fələk uddu məni (Qurbani).

Həftrəng «yeddirəngli». Rəngimə rəngin çatmaz, Mən *həftrəngəm*, geri dur (Aşıq Hüseyn Bozalqanlı).

Tat dilində onluqları bildirən, eləcə də «yüz» və «min» mənalarını verən sözlər də ümumiran mənşəli olmaqla, yanaşı,

qədim dövrə aid sözlərdir. Bu sözlərdən bəzilərinin törəmələri Azərbaycan dilində işlənir:

Həştad «səksən». Müasir Azərbaycan ədəbi dilində müvafiq sayı *səksən* sözü bildirsə də, onunla bərabər *həştad* sözü də işlədilməkdədir. Məs: O, *həştad beş* yaşında ömrə vida edirdi; Bir yaxşı iş görməmiş, bu dünyadan gedirdi (N.Rəfibəyli).

Səd «yüz», «yüz dəfə». *Səd* şükür ki, oldu nur-baran Məşrutə ilə bu xaki-İran (M.Ə.Sabir).

Həzər/həzar «min». Molla, səmavarından dərda, *həzar* dərda! Bir istəkanı indi, bir istəkanı fərda (M.Ə.Sabir).

c) **Əvəzliliklər**. tat. *man//mən* «mən» – av., *mana*, qəd. fars. *mana*, orta fars. *man*, müas. fars. *man*, tac. *man*, bəluc. *man*, tal. *min//mı*; tat. *i//in* «bu» – orta fars. *eni*, qəd. hind. *ena*, kl. fars. *in*, qəd. iran. *ena*, tal. *im*, os. *ay//uy*, işqaşim. *am(i)*; tat. *xaştan//xaşdən//xeştan* «öz» – av. *xato*, qəd. hind. *sivatah*, skr. *svayan*, orta fars. *xad*, kl. fars. *xud*, *xes*, qəd. fars. *uvai paşiya*, tac. *xud*, tal. *ıştan*, bəluc. *wat*; tat. *ču//çi//sü* «nə» – av. *cahya*, orta fars. *če*, kl. fars. *či*, əf. *çı*, tal. *çi*, sanqesari. *çi//çız*, bəluc. *Çe*; tat. *ki* «kim» – <ir* *kahya*, av., qəd. fars. *kahya*, orta fars. *ki*, kl. fars. *ki*, sanqesvari, *ki*, əf. *kə*, tal. *ki*, bəluc. *kai*.

ç) **İsimlər**: tat. *çim//çüm* «göz» – av. *časman*, qəd. fars. *casa*, qəd. hind. *şaksu*,* ir. *casma(n)*, əf. *stərqa*, tac. *časm*, os. *čalst*, tal. *çaş*; ir. tat. *ceşm*; tat. *dərya//dəryo* «dəniz» – av. *zrayah*, qəd. fars. *dryah*, orta fars. *zreh*, müas. fars. *dərya*, əf. *bəhayra*, tal. *diyo*; tat. *kuh//küh* «dağ» – av. *kaofa*, qəd. fars. *kaufa*, orta fars. *kof* (kwf), tac. *küh*, tal. *kü*, bəluc. *koh*, munc. *kuy*; tat. *av//ov* «su» – av. *əf*, *övə*, munc. *yowda*, tac. *öb*, kürd. *av*, bəluc. *ap*; tat. *mah//moh* «ay» – ir* *maha*, av. *mah*, qəd. fars. *maha*, qəd. hind. *mah*, tac. *mah*, əf. *myast*, tal. *mang*, os. *maey*; tat. *may//moy* «ana» – ir* *maiar*, av. qəd. fars. *matar*,

orta fars. *parf*, *mad*, *madar*, əf. *mor*, tac. *modar*, os. *mad*, tal. *moa*, ir. tat. *maya*; tat. *birar//burar//burvar* «qardaş» – ir* *bratar*, av., qəd. fars. *bratar*, orta fars. *bratar*, əf. *barodar*, tal. *boa//biva*, ir. tat. *bera*, tşkaşim. *vru(d)* və s.

d) **Sifətlər:** tat. *serx//surx* «qırmızı» – av. *suxra*, qəd. fars* *suxra*, orta fars. *suxr*, bəluc. *söhr*, *sur*; tal. *sr.*, ir. tat. *sur//ser* və s.; tat. *narm//nərm* «yumşaq» – av. *namra*, orta fars. *narm* (nlm, man, nrm), tal. *eam*, bəluc. *narm*, ir. tat. *namra* və s.; tat. *xişk//xüşg* «quru» – av. *huska*, qəd. fars. *huska*, orta fars. *husk* (*hwsk*), qəd. hind. *huska*, skr. *suska*, tal. *hısg//hışk*, bəluc. (*h*)*usk*, ir. tat. *huska*; tat. *isbih//subi* «ağ» – av. *spaeta*, qəd. hind. *sveta*, tal. *sipi*, ir. tat. *espi* < **spaita* və s.

e) **Zərflər:** tat. *vaz//voz* «açıq» – av. *avis*, kl. fars. *askar*, qəd. hind. *aviskara*, tal. *oc/o*; tat. *biəlınd//bülünd* «hündür» – av. *bərazant*, qəd. hind. *brhant*, parf. *burz* (*bwrz*), tal. *barz//bılınd*, ir. tat. *beland*; tat. *rast//rost* «düz, düzgün» – av. *zasta*, qəd. fars. *zasta*, tol. *ras(t)*, ir. tat. *rast* və s.

Köməkçi nitq hissələri.

Qoşmalar: tat. *bə* (istişamət bildirən qoşma) – av. *apa*, qəd. fars. *apa*, qəd. hind. *apa*, orta fars. *ape/awe*, tal. *ba*, ir. tat. *be*, əf. *pə*; tat. *ə-* ytyəlik-mənsubiyyət bildirən qoşma – av. *haca*, qəd. fars. *haca*, qəd. hind. *saca*, tal. *ci*; tat. *ta//tə* ön qoşması – av. *tavat*, orta fars. *tai*, kl. fars. *ta*, tal. *to*, ir. fars. *ta//da*, müas. fars. *ta*; tat. *ra//rə* son qoşması – av. *radi*, qəd. fars. *radiy*, tal. *ro*, müas. fars. *ta*; tat. *badə//bədə* «sonra» – av., orta fars. *ada*, qəd. fars. *ada* və s.

Bağlayıcılar: tat. *ve//və* «və» qoşması – av. *uta*, qəd. fars. *uta*, qəd. hind. *uta*, kl. fars. *u*, parf. *ud*, tal. *va/vr/c*, ir. tat. *e/o*, bəluc. *aw/wa*, vaxan. *ət.*, os. *u*; tat. *əğar//əyəm* «əgər» – av. *hakərat*, qəd. fars. *hakaram*, qəd. hind. *sakrt*, tal. *agar/ağam*, orta fars. *ağar*, parf. *ag*, munc. *ağar*; tat. *ki//çi*

«ki» – av. *hača*, yaqnob. *çi*, orta fars. *če*, müas. fars. *çi*, əf. *şe*, os. *çi*; tat. *ya//yo//ya iş//yo iş* «ya, ya da» – fars., əf. *ya*, os. *yo*, yaqnob. *yo*; tat. *ama//amal* «amma» – av. *hamat*, qəd. hind. *sama*, işkaşim. *əlməc/əcma* və s.

Əlbəttə, tat dilinin umumiran mənşəli leksik layı verilmiş bu nümunələrlə məhdudlaşmır. Biz burada müxtəlif nitq hissələrinə aid nümunə kimi bir neçə misalı qədim, orta və müasir İran dilləri ilə müqayisədə verdik ki, tarixi inkişaf prosesində onların və bu qəbildən olan sözlərin dəyişikliyə məruz qalmasını nümayiş etdirək.

Tat dilinin leksikasının bir sistem şəklində tədqiqi, lüğət vahidlərinə xas olan ləhcə fərqlərinin aşkara çıxarılıb ümumişdirilməsi, sözlərin leksik-semantik qruplar əsasında araşdırılması tələbini də ortaya atır.

Müqayisəli tədqiqat əsasında tat dilinin ümumiran mənşəli leksik qatını müəyyənləşdirmək də lazım gəlir.

Ard – «un» (Ab.). Bu sözün İran dillərinə aid olması artıq qeyd edilmişdir. Müq. et: fars. *ard* (PRS, 281); kürd. *ar* (KRS, 332); tac. *ord* (TRS 325); dəri. *ard* (RPDS, 348); gil. iri «un», «ard»; düyü nu ardə (QRS, 358); puşt. *orə* dəri. *ard* (RPDS, 348).

Ard sözü Azərbaycan dili dialektləri və Azərbaycan ərazisində yayılmış başqa dillərdə və Azərbaycan ərazisində yayılmış başqa dillərdə də qeydə almışdır: *ard* «unun tozu» (İsmayılı rayon şivəsi, Cəbrayıl rayon şivəsi); udin. dilində *ard* «dəyirman daşının arxasında yığılan un» (72 və s. 112).

Həmçinin müq. et: tat. *ardava* «undan bişirilmiş xörək», şirava «südlü sıyıq» və s.

Qərd «toz». Ümumiran mənşəli sözdür. İran dillərinin bir çoxunda işlənir. Gil. *gərd*, *gərdu xak* (QRS, 409), puşt. *qard* (RPDS, s. 592), fars. *qard* (RPS, 557), tac. *qard* (TRS, 621);

tal. *qard* (99, 49) və s. Abşeron və Quba dialektlərində işlənən *gərde//gərdə* «saman xırdası» *gard* «toz» sözündəndir. Usua gərdəni palçığa qarışdırıbanı özü suviyadı (Quba). İ.Tahirov *qert* sözünün türkmən və özbək dillərində müvafiq olaraq «saman xırdası» və «narın un» mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir (54, 69).

Küto «qısa» (Dəv.). Müq.et: kürd *kurt* «xülasə», «qıyası» *kütasi* (KRS, 279); tac. *kütöh* (TRS, 263); fars. *kütəh* (RPS, 239); gily. *kütə* (QRS, 345); dəri. *kütəh* (RPDS, 305).

Ümumiran mənşəli sözlərə *sər* «baş», *dəs* «əl», *çəşm* «göz» və *dəhan//duhun* «ağız» sözlərini də aid etmək olar. Bunlar o qədər işlək sözlərdir ki, onları müəyyən olaraq misallarla nümayiş etdirməyə ehtiyac görmürük.

Tat dilinin ümumiran mənşəli leksik layı digər İran dillərinin eyni tipli layı ilə, demək olar ki, üst-üstə düşür. Ümumiran mənşəli sözlər fellərdə özünü daha çox göstərir. Bu da təbiidir, çünki fellər dilin az dəyişən və təsirə az məruz qalan hissəsidir. Tat dilindəki qohumluq terminləri, bədən üzvlərinin adları, təbiət hadisələrinin adları, nəbatat və heyvanata aid sözlər, saylar, eləcə də, əvəzliliklər arasında ümumiran mənşəli sözlər çoxdur. Belə sözlərin bəziləri qədim olub, hind-Avropa dil birliyi dövrünə aid nümunələrdir.

L.S.Peysikov fars dilinin leksikologiyasını araşdırarkən müxtəlif İran dilləri üçün eyni olan sözləri «İran fondu sözləri» adlandırmışdır (97, 17).

Ümumiran mənşəli sözlərə aid nümunələri nəzərdən keçirək. Qeyd edək ki, bu sözlərdən bəziləri türk dillərinə, o cümlədən, Azərbaycan dilinə keçmişdir.

Bu qəbildən olan sözlər Azərbaycan-tat dili əlaqələri baxımından müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Pədar «ata» (Şam.). Bu söz Azərbaycan dilinin müxtəlif

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

dövrələrində, xüsusən ali üslubda xeyli işlənmişdir və bununla yanaşı, fonetik cəhətdən böyük sabitlik nümayiş etdirmişdir. Buna Azərbaycan dilinin ədəbi dil və danışq dili səviyyələrində fars dili ilə sıx əlaqələri səbəb olmuşdur.

Tat dilində başqa mənərə ilə qarşılaşırıq. Bu dildə *piyar/piyər* formaları fars dilindəki *pedər/pədər* variantlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu isə qohum dillərin (fars və tat dillərinin) bir-birindən təcrid olunması, bir-biri ilə kifayət qədər təmasda olmaması şəraitində baş verə bilərdi. Azərbaycanda belə bir şəraitin olması tarixin müxtəlif dövrlərində özünü göstərmişdir. Nəticədə bəzi irandilli tayfalar, etnik qruplar iran həyatı və fars dili ilə Azərbaycan dili vasitəsilə əlaqə saxlaya bilmişlər.

Niştan «oturmaq» (Lah.). Müq. et: tal. *nişt*. Başqa İran dillərində vəziyyət belədir: fars. *neşastan*, dəri. *nişastan*; puştu. *nenəstən* (RPDS, 636); tac. *nişastən*.

Avesta ilə ortaq sözlərə aid nümunələr

Azərbaycan	Avesta	Tat	Fars	Talış
ata	pitar	piyar//piyər	pedār	pə (pıə)
qardaş	bratar	buror//burvar	bārādār	boə
baş	sarah	sər	sār	sə
diş	dantan	dandun//dəndu	dāndan	dandon
dəri	çarəman	çər	çärm	pus
diz	zanu	zuni//zunu	zanu	zino (zono)
əl	zasta	dəs(t)//des(t)	dāst	das (dast)
iki	dva	du//dü//di	do	dı
yeddi	hartā	həft//haft	hāft	haft
yüz	sata	səd//sad	sād	sa
at	aspa	əs	zādān	asb
keçi	buza	biz//büz	bāz	biz
soruşmaq	pərəz	pursirən//pürsirən	porsidān	parse
su	ap	av//ov//oü	ab	ov
qorxmaq	tərəsbar	tərsiran//tərsirən	tərsidān	tarse

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

işıqlı	raoçah	rışın//ruşun	rouşan	rüşnə
ayaq	pasa	pay//poy//pö	pa	linq, po
daş	asənga	sanq//sənq	sāng	sıǵ, sanq
iti	tivri	tic//tij	tiz	tij

Cədvəl 2

Məfhumun ümumiran mənşəli sözlə ifadəsi

Azərbaycan	Tat	Fars	Dəri	Puštu	Tacik	Talış	Kürd
ad	nam	nam	nam	num	nom	nom	nam
su	av/ov	ab	ab	ovc	ab	ov	av
badam	bodam	badam	bādām	bādām	bodom	badam	badem
çarx	çarx	çarx	çarx	ové	çarx	çəx	çerx
dəri	çər	çarm	çarm	rost	çarm	pus(t)	post
it	səg	səg	səg	snay	səg	sıpə	seg
ürək	dil	del	del	dil	dil	dil	dil
ciyər	cigər	jegər	jegar	ciqar	jigar	ciqər	ceger
kürək, arxa	pişt	poşt	poşt	çā	puşt	peşt	pişt
quyruq	dim/düm	dom	dom	lakcu	dum	düm	dum
qulaq	güş	güş	goş	qvaj	guş	quş	quh
soğan	piyaz	piyaz	piyāz	piāz	piyoz	piyoz	pivaz
lobya	lubyə	lobya	lōbiyā	lobya	lubiyə	lobyə	lobi
alma	sib	sib	sēb	mana	seb	sef	sév
kirpi	juji	xarpuşt	xarpuşt	xarpuşt	xorpuşt	jəjı	jūjı
alt	zir	zir	zērin	kçet	zer	jiton	jér
qadın	zən	zən	zən	zən	zan	jen	jin
vurmaq	zərən	zədən	zədən	vahcl	zadan	je	jér
balqabaq	kudi	kodu	kadu	kadu	kadu	ku	kedu
nanə	nənö	nana	nānā	na`nā	nacno	nənof	hamēm
quyu	çalə/çola	çā	çāh	çā	kuduk	çol	çul/çal

Digər İran dillərində təsadüf olunmayan sözlər.

Azərbaycan tatlarının dilində digər İran dillərində müşahidə olunmayan sözlər vardır. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

Aşdi birən «barışmaq» (Ab.). -Ki bə id hadi nə saxtən, im aşdi birənd «Kim bayramda küsülü olur, o barışır».

Baranqu «badımcən» (Ab.). Baranqurə ni bə nümük «Badımcanı duza qoy». Müq.et: gily. *badəmcan* (QRS, 292), tal. *bodımcon* (TalRS, 38), kürd. *badrican* (RKS, 36), puşt. *batingan*, *torbancan*, dəri. *bəncən*, *bədicən*, fars. *bədicən* (PRS, 26). Bütün variantların sonunda *can//cən* ünsürü gəlir. Puşt. forması *batingan* istisna təşkil edir. Belə hesab etmək olar ki, *-qan* ünsürü daha qədim variantdır. Müq.et: *Azərbaycan* → *Azərbaycan*.

Balustun «dirək» (Qonaq k.). Ustə bə nuqə duxtə xunə balustun nahə «Usta təzə tikilmiş evə dirək qoyurdu». Belə hesab edə bilirək ki, bu sözün tərkibində fonetik dəyişikliyə uğramış *sütun* sözü iştirak edir (*balu* «uca, hündür») və s.

Bilasuvər (yə) «bulaşmış» (Quba). Əyəlun zər-tanuşun bilasuvərmiş birə bə dərun dərəffund «Uşaqlar üst-başları bulaşmış halda içəri girdilər» və s.

Bozə «yenə» (Ab.). Quba, Dəvəçi yaşayış məntəqələrində *bozəm* formasında, işlənir. Məsələn: Dirim ki, **bozəm** amares poyistes bo unca. «Gördük ki, yenə gəlib orada dayanıb» və s.

Buf el «demək» Xaçmaz, Quba, Xızı, Məlhəm ləhcələrində «bətən», Lahıc ləhcəsində «guftirən» formasında işlənir.

Cora «süpürgə» (Ab.). Quba, Qonaqkənd, Xaçmaz yaşayış məntəqələrində *coru* formasında, Lahıc ləhcəsində *cezi* formasında təsadüf edirik. Məsələn: Əyal boş **coru** vozi saxtən «Uşaq süpürgə ilə oynayır». Müq.et: fars. *carub* (PRS, 56); gily. *cəri*, tal., kürd. *qızı* və s.

Cüra «ayrı, başqa» (Ab.). Quba, Xızı, Kilvar ləhcəsində «cira», Lahıc ləhcəsində «bağır, üzgə» formasında eyni anlamda qeydə alınmışdır.

Cəncundan «xoruz döyüsdürmək» (Lah.). Bə id cavon-

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

hon xuruz-vəçə *bicəncundəmund* «Bayramda cavanlar xoruz-beçə döyüşdürürlər» və s. Yoxsa belə: «Bayramda cavanlar xoruz-beçə döyüşdürürlər».

Çal – «quyu» (Kilv.). Müq. et: fars. *Cah-e ab* (PRS, 343); tac. *çah* (TRS, 252), dəri. *çəh* (RPDS, 296), gily. *ça* (GRS, 343), puştu. *tsa* (RPDS, 296), tal. *çol* (TRAS, 421).

Biz bu münasibətlə tal. *çölə*, azərb. *çala* sözlərini də qeyd edə bilərik.

Çeruvu (yə) «heyvan» (Q.). Baba bey Aysel ə bare çeruvuyə nağul gof saxtū. «Baba Ayselə heyvanlar haqqında nağıl danışdı».

«Heyvan» mənalı sözlər müxtəlif şəkildə motivlənmişdir. Məsələn, gilyan dilində *çarpo* sözü «dördayaqlı», *zəbanbəste* sözü isə «dilibağlı» ifadəsi ilə motivlənir. Azərbaycan dilində də heyvanı bildirmək üçün «dördayaqlı», «dili-ağzı bağlı» təyinlərindən istifadə olunur.

Bizə belə gəlir ki, *çeruvu* sözünün *çer* tərkib hissəsi *çəhar* (dörd) sözünün başqa fonetik variantıdır. İkinci tərkib hissəsi isə, yəqin ki, «ayaq», «qılça» mənasında işlənən sözdür.

Çimnüri «alma növü» (Lah.). Nümunə: Bə Boğ Mijə ən xuba si meyvə *çimnüri* hesab bəbiran «Mijə bağında ən yaxşı meyvə *çimnüri* hesab olunur».

Çimxil «itburnu» (Lah.). Nümunə: Ə *çimxil* böyrəyə nimikirə be təmiz soxtan, ə öüyi be mədə-boğırsoğ kor fidoşta bəbiran. «İtburnudan böyrəyin düzünü təmizləmək üçün, suyundan, şirəsindən isə mədə-bağırsoğ üçün istifadə olunur».

Çix «öskürək» (Lah.). Tan sıxan soxtan *çix* girift. «O danışan kimi öskürək tutdu».

Sürvə «öskürək» (Ab.). Qəri *şürvə-şürvə* hadi saxtənbü «Qoca öskürə-öskürə danışırdı».

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

Dezirən «sancmaq» (Ab.). Fırağıstan «sancmaq» (Lah.). Ənqə dezirəni xub nə əbirən «Arının sancmağı yaxşı olmur».

Dırağundan «basdırmaq» (Xaç.). Camaət kürə bi, şüş-tünd ürə və kəfən güftund urə, bardind ki, diraqunund. «Camaat yığışb onu yudular, kəfənə bükdülər, basdırmağa apardılar».

Dülə qoğal «iç qoğal» (Ab.). Hərfən: «iç» *dülə* («ürək») sözünün məcazi mənasıdır. Bə id Noruz dülə qoğal boş həmsiya impezim «Novruz bayramında qonşularla birlikdə içli qoğal (şorqoğal) bişiririk».

Dəlnə (yə) «qadın» (Qon. k.). İ ətür bərey dəlnəyü «Bu ətir qadın üçündür».

Ərusəmi «əmidostu». Mənşəcə izafət birləşməsindən əmələ gəlmişdir (*əris-e əmu*). Tat dilində *əris/örüs*, «gəlin», *amu* «əmi» deməkdir. *Əris/Ərüs/ Ərsəmi/Ərsəmu* adları qız adı kimi də işlənir.

Futolı «əvəlik» (Lah.). Vaxsim ye oş *futolı* bürjünim «Duraq bir əvəlik aşı bişirək».

Füdərən «söymək» (Kil.). Baqqal hürsi birə, füdərə dəbrişə. «Baqqal hirslənib dərvişi söyür».

Fərzənd «övlad», «oğul» (Q.). Xubə əyal çü bəxastən ə mal piyə (Atalar sözü) «Yaxşı oğul neynər ata malını?!».

Hodağa «elə» (Ab.). Sarə lap hodağa nə minü. «Sara lap elə eləməz».

Hənd «daxma, koma» (Xaç.). Müq.et: Bu *hənddən* o biri *həndə*. Bu kənddən o biri kəndə. Rahat yollar çəkilir (M.Müşfiq). Müq.et: azərb. *hin* «toyuq damı».

Həvardən «yaymaq» (Q.). Bərə arsi zənun lavaş havardənund. «Qadınlar toy üçün lavaş yayırdılar».

Hərşəfin «qızılı» (<əşrəfi) (Kil.). Bi rav yeki rast imarən ki, niştə əşrəfin stola bə səri «Bu vaxt birinə rast gəlir ki,

oturub əşrəfi stolun üstündə».

Həfsər «yeddibaşlı» (div barəsində) (Kil.). Mürəkkəb söz olub, *həf* (*t*) «yeddi» və *sər* «baş» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Ə pişə anu ye dər bu, dərə vakart vind ki, incə ye *həfsəri döü* nişte. «Qarşısında bir qapı var idi, açdı, gördü ki, bir *yeddibaşlı div* oturub .

İnqarçu «çəngəl» (Q.). Bərey arsi inqarçu-kardəhanə xub-xub şustim «Toy üçün çəngəl-bıçağı yaxşı-yaxşı yuduq».

Kutirən «demək» (Ab.). Mola Nəsrəddin *kuti ki*, sahar miye qazqunə imbəri «Molla Nəsrəddin *dedi ki*, səhər gəlib qazanı apararsan».

Küpəz «varlı» (Q.). Əlişirə bə dih ən *küpəzə* ədəmi çu-naxtəhund. «Əlişir kəndin varlı adamlarından sayılır».

Voçir «varlı» (Ab.).

Küfarə «beşik» (Q.). Ə *küfarə* tə bə qabr elm vamurind (Həzrəti-Əlinin kəlamı). «Beşikdən qəbrədək elm öyrənin».

Borley (yə) «beşik» (İb.) (Ab.).

Künd «dost». Bu söz tat dilinin spesifik leksik layına aiddir.

Künd biran «yaxınlaşmaq» (Kil.). Bu, mürəkkəb söz olub, *kund* «yaxın» və *biran* «olmaq» felinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Əz una bə də balca kuk rəxtə düzd *künd birən* kinə, xancel iştənə kənd. «Bundan sonra kiçik oğul ge dir, oğru *yaxınlaşan* kimi, xəncərini çıxarır».

Qall zərən «çağırmaq» (Ab.). Zərən «vurmaq» köməkçi felinin köməyi ilə yaranan mürəkkəb feldir. Məs: Əziz tünə *qall zə*, tü nə şiniri. Əziz səni *çağırdı*, sən eşitmədin». Tat dilinin Lahıc ləhcəsində bu söz «qiyə zərən» formasında qeydə alınmışdır.

Qartxundum «borc verən» (Xızı). Yə ruz Malla Nasradin fikir naha ki: Mi ki, ba xunə niştən, hezim *qartxundum* mi

miyayınd ki, «pul mənə bidi!» – «Bir gün Molla Nəsrəddin fikirləşdi ki: «Mən ki, evdə oturmuşam, *borc yiyələri* gəlib mənə deyərlər ki, pulumu ver!»

Qorag birən «geyinmək» (*birən* «olmaq») (Ab.). Bə məktəb hamə nuqə alat *qorağ birəbirund*. «Məktəbdə hamı təzə paltar *geyinmişdi*». Burada əsas mətləb mürəkkəb sözün birinci tərkib hissəsinin (*qoraq*) üzərinə düşür. Bizim topla dığımız materiallar içərisində belə bir sözə müstəqil bir söz kimi rast gəlməmişik. Bizə belə gəlir ki, bu məqamda Azər baycan dili bizim köməyimizə gələ bilər. Azərbaycan danışıq dilində *qıvraq* (*qısıqıvraq* derivatı da var) məhz geyimlə bağlı olan bir təsəvvürlə bağlıdır. Hətta onun *qoraq* formasında işlənməsi də istisna olunmur. Dialektoloji lüğətdə *qıvraq* sözünün bu mənası əksini tapmayıb. Nəzərdə tutulan məna aşağıdakı cümlədə müşahidə olunur: o, *qısıqıvraq* geyinmişdi. Ola bilsin ki, *qoraq* sözü *qıvraq* sözünün başqa dil mühitində qazandığı formadır.

Qələbə «çox» (Ab.). Ə mü *qələbə* razü büründ. «Məndən çox razı qaldılar». Digər tat ləhcələrində bu sözə *qe*, *qəy* şəklində rast gəlirik. Azərbaycan dilində bu sözün *qələbəlik* «tünlük», «basabas» törəməsi mövcuddur.

Qolay qolay-qolay/qulay-qulay; «yaxşıca», «yaxşı -yaxşı». Müq. et: Haydı, fikrim kimi qalınlaş, orman, Ruzgar, duyğum kimi əs *qolay-qolay*.

Gal şəndən «əmr etmək» (Ab.). Hadütü dürüst əst, amma key ki mü kağaz bnoyştənüm, bədə münə *gal* bşəndənund. «Sözün düzdür, amma nə vaxt mən kağız yazıram, mənə əmr edirlər».

Gödə/ködək «gödək». Tat dilinin müxtəlif ləhcələrində *gudə*, *güdə*, *gedə*, *küti*, *gutə* variantları var.

Ləbbadə «plaş» (Ab.). Bil *ləbbadə* xaştənə dəkünü.

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

«Qoy, plaşını geyinsin».

Ləc durmarən «acığı gəlmək» (Kil.). Əzü qəy *ləc durmarabü*. «Ondan çox acığı gəlirdi» və s.

Ləşgər «işçi arı» (Lah.). Əngə sətə növi bəliran: Şoh, *ləşgər*, kələsər. «Arının üç növü olur: ana arı, *işçi arı* və erkək arı.

Nosi-nosi «novruz payı» (Ab.). Əyələn müamarund bə *nosi-nosi* xonçə muxastund. «Uşaqlar xonçədən *novruz payı* gəlib istəyərdilər» və s.

Tirəcu «yelləncək» (Qon. k.). İmi bə hamin bə Qonaqkənd bəraftəni boş əyalun ə tütədar *tirəci* midoruxtım. «Biz yayda Qonaqkəndə gedəndə uşaqlarla tut ağacından *yelləncək* asardıq» və s.

Nühəvar (*nun* «çörək»+*həvar* «yaymaq») (Q., Qon. k.). İki mənada işlənir: «çörəkyayan»; «yellənçək». Mu nün *həvardənüm* «Mən lavaş *yayıram*» və s.

Odəs (*o* «su»+*dəs* «əl») (Q.) «əl suyu» mənəsinə gəlir (tualetdə istifadə etmək üçün).

Ösinə «nağıl» (Qon. k.). Nəneymu beymu «Dütə birarə» öüsineyirə qaft saxt. «Nənəmiz bizə «İki qardaş»ın nağılını danışdı».

Pezirən «bişirmək». Balaxanı və Suraxanı tatlarının dilində qeydə alınmışdır. Nezilə əyəlü, nə mutanı xurak *pezirən*. «Nazilə uşaqdır, xörək bişirə bilməz».

Bürçundan «bişirmək». Tat dilinin bir çox ləhcələrində məlum olan bir sözdür. Digər İran dili və ləhcələrində də işlənir.

Pirvayi «yaxşı» (Ab.). Əsasən, Balaxanı tatlarının dilində işlənir. Uşuna xuneyşun *pirvayiyü*. «Onların evləri *lap yaxşıdır*».

Çak «yaxşı» (Kil.). «Çak, bra bu xunə, bü künc ye kürə

histi, ta ba dun hərşəfi puru», «Yaxşı, get ev ə, evin küncündə bir *kuzə* (küpə) var, ağzunadək qızılla doludur». Talış dilində *çok* variantında işlənir. Bundan başqa, *xob//xub* «yaxşı» həm səciyyələndirici söz kimi, həm də modal söz kimi işlənir.

Pişətə «əvvəllər» (Q.). *Pişətə* ye dihə ədəmiyəyi u yekin deh zu-zu bəraftən birund. «*Əvvəllər* bir kəndin adamları o biri kəndə tez-tez gedib-gələrdilər» və s.

Pısgiri «cırcırma» (Lah.). Bə homin bərə ve *pısgiri* pur bəbiran. «Yayda bura *cırcırma* ilə dolu olur».

Pəsfərdü «birisi gün» (Q.) Hərfən: «sabahdan sonrakı (gün)». *Pəsfərdü* avaz ama di u yəhudi bə həmin çuqo poyustes hərey zərənü. «Birisi gün yenə gəlib görür ki, həmin yəhudi burada dayanıb ağlayır» və s.

Ruzinə «nəfəslik» (Lah.). Umhəli duxta birə xunahona bə həmmeyi *ruzinə* nohra bire. «O vaxt tikil ən evlərin hamısına *nəfəslik* qoyulardı» və s.

Sər zərən «qalxmaq» (Xaç.). *Sər* «baş» və *zərən* «vurmaq» sözlərindən əmələ gəlmişdir. Ma *sər zərü*. «Ay qalxdı (doğdu)» və s.

Sərzimi «üzüaşağı» (Ab.) (Hərfən: *baştaşağı*). Xaçmaz, Dəvəçi ləhcələrində «sərzirava», Lahic ləhcəsində isə «sərbənüşvə» kimi işlənir. Məs: Ey taraf bire, sərzimi ibire «Bu tərəfdən gedəsi olsan, üzüaşağı düşəcəksən» və s.

Sərzirava «eniş» (Q.). Ə ye galə bədə imu be *sərzirava* raftem. «Bir azdan bir *enişlə* getdik» və s.

Şatur «qasid» «şatır» (Ab.). Başqa ləhcələrdə rast gəlmədik. *Şatur*, bereki nü maha rahə bə çahar ma mirey? «Qasid, nə üçün doqquzaylıq yolu dörd aya gəldin?».

Şüküm, şükümüm «hirs, qəzəb; hirsli, qəzəbli, qırım» (Q.). Xədicə xalə *şüküm* xastənə pönə nədast saxtən. «Xədicə xala öz *qəzəbini* gizlədə bilmədi».

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

Şərm «xəcalət», «utanma» (Q.). Pərviz be dura gof sax-teyirə *şərm* keşi. «Pərviz danışdığı yalana gör ə *xəcalət* çəkdi». Qədim sözlərdən olub, hind-Avropa dillərində geniş fonetik və semantik variantlar nümayiş etdirir.

Tarustan «qaşımaq» (Ab.). Bu söz Quba ləhcəsində «düş bədiran», Lahıc ləhcəsində «qorıstan» formasında eyni mənada işlənir.

Tastən «bilmək» (Ab.). *Tastəni* ya nə? «*Bilirsən, ya yox?*». Başqa ləhcələrdə *bastən//bıstan//bistən* formalarında rast gəlmək olur.

Tertər «iman» (Kil.). Nümunə: Ey ti iman, hazar manət pul, mən bərum, nun buxrum. «Ey sən imanın, min manat pul ver, gedim çörək yeyim».

Tso «doşab» (Ab.). Əsasən, Balaxanı tatlarının dilində işlənir. Saxtə xəşilə muxardim boş *tşo* boş rağan ve lezzəti. «Bərk xəşili *doşabla*, yağla ləzzətlə yeyərdik». Digər tat ləhcələrində təsadüf etməmişik.

Tənbirəhnə «çılpaq» (Q.). Əyal *təndirəhnə* məndəbü bə sər divan. «Uşaq divanın üstündə *çılpaq* qalmışdı».

Usqu «tonqal». Əsasən Abşeron tatlarının dilində təsadüf edilir. Bu həyət *usqu* müsaxandim, ə səri müşanandim. «Həyətdə *tonqal* yandırardıq üstündən tullanardıq».

Xudadus «rəhmdil» (Kil.). İm mərd bire qe *xudadus adami*. «Bu kişi çox *rəhmdil* adam idi».

Vəcə «necə» (Xaç.). Malla Nusradin dənşi, di ki, cəməət nə bəstən *vəcə* bigrarund. «Molla Nəsrəddin baxıb gördü ki, camaat bilmir *necə* keçsin».

Vəçanüm «dilənçi» (Q.). Sekinə xalə bə dər amarə *vəçanumə* dəst bə tihi rahə nə dərəbü. «Səkinə xala qapıya gələn dilənçini əliboş geri qaytarmazdı/yola salmazdı».

Yedəmgə «bayaq» (Q.). *Yedəmgə* malim ama bə sinif

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

kuti ki, şagirdha bə imtahan mükəmməl hazır boşund. «Ba yaq müəllim sinfə daxil olub, dedi ki, şagirdlər imtahana mükəmməl hazırlaşsınlar».

Zindəquni «dolanacaq» (Qon. k.). Bə *zindəquni* imkan babat bireybu. «*Dolanacaq* üçün imkan babatlaşmışdı».

Tat dilinin spesifik sözlərinin bəziləri Azərbaycan dili dialektlərində də işlənir. Bakı və Quba dialektlərində bu cür sözlərə tez-tez təsadüf olunur.

Qobi «su yığılan çökək», «dərə».

Azərbaycanda tərkibində *qobu* sözü olan Qobu Dilağarda (Füzuli), Qobuqırıq (Xaçmaz) kəndləri, Qobu və Qobustan şəhər tipli qəsəbələri, Qobustan oronimi var (163-164).

Qobi «quyu» (Q.). Bu sözə ilk dəfə olaraq, M.Hacıyev diqqət vermişdir (30, 64). İran dilləri içərisində bu sözə fonetik cəhətdən yaxın olan sözlərə kürd. *quni* (RKS, 267) və puşt. *kuhay* (RPDS, 296) sözlərini qeyd edə bilərik. Bu sözlərdən yalnız kürd dilindəki «quni» variantının «qubi» ilə bağlılığını ehtimal etmək olar. Bununla yanaşı, onu da göstərmək lazımdır ki, bəzi İran dillərində, o cümlədən talış dilində «bulaq» mənası *honi* sözü ilə ifadə olunur. Kürd dilindəki *qoni* sözü *honi* sözü ilə əlaqədə götürülə bilər. Burada *q-h* əvəzlənməsi qanunauyğun sayıla bilər. Qeyd olunanlara istinadla demək olar ki, *qubi* «quyu» sözü tat dilinin spesifik leksikasına aiddir.

Xırsız «evsiz-əşiksiz» (Ab.). Sözü kökü *xır/xür* «ev-əşik» mənasındadır → *sız*» Azərbaycan dili mənşəli şəkilçidir: *Xırsız* sözü əslən Xızıdan olan Azərbaycan şairi Mikayıl Müşfiqin bir şeirində işlənmişdir: Cilvələnmə *xırsızların* içində, Ala gözlü ulduzların içində (M.Müşfiq).

Alataş «yorulub əldən düşmüş» (Lah.). Xıştana ə səbhi *alataş* soxte. «Ozünü səhərdən *alataş* eləyib».

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

«*Alataş*» sözü *olmaq* və *eləmək* felləri ilə əlaqədə Azərbaycan dili dialektlərində işlənir (Cəbrayıl, Zəngilan, Qafan) (7, 11).

Basarat/bəsərət//bəsərot (Xaç., Dəv.). Bəzi lüğətlərdə bu sözə «qabiliyyət», «bacarıq», «fərasət» mənaları isnad verilsə də, belə bir izah təxminidir.

Əslində bu söz müstəqil olaraq işlənmişdir. O, *basaratı bağlanmaq* felinin iştirakı ilə yaranan frazeologizmin tərkib hissəsi kimi (7, 12) işlənir.

Hər iki dildə (tat və Azərbaycan dillərində) *basarat* sözü ərəbmənşəli söz hesab edilə bilər. Ərəb və fars mənşəli sözlər lüğətində *basarat* sözü iki mənada qeyd olunmuşdur: «diqqət» və «bəxt, tale» (25, 55). Müasir fars dilində *bəsalət* sözü «igidlik, qəhrəmanlıq, qoçaqlıq» mənalarında işlənir (25, 55).

Bazburud/bazbürd «boy-buxun, görkəm» (Qon. k.). *Bazburut, bazburutdu* və *bazburutdı* sözləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də geniş surətdə işlənir (7, 39).

Bazburut sözü mənşə etibarilə *bazu* «qol» və *burut* «iri gövdə, bədən» sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Vəçəxor/beçəxor (Lah.) başqa tat ləhcələrində: «qadınlara uşaqlığında yara (xora)».

Bəhli/bahli/bə:li Bərə ye bəhlidor koştə birabı (Lah.). «Burada bir albalı ağacı əkilmişdi».

Bəlim/bəlüm (Lah.) «xırmında taxıl döyüləndən sonra qalan küləş». Lüğətlərdə məhz belə bir təyidlə rastlaşırıq. Başqa məlumatlara görə, *küləş* taxıla (arpa, buğda, çovdar və s.) aid olan qalıqı bildirir. *Bəlim* sözü isə çəltik döyüləndən sonra qalan küləşdir. Amma, görünür, bu hər yerdə belə deyil.

Cıqqa/cıqqan/cıqqana «bir az, azacıq» (Məl.). Həmçinin: *cıklə* «kiçik, balaca»; «balaca bir şey», «nəyinsə çox kiçik bir hissəsi». Bu və başqa yaxın mənalarda Azərbaycan dili

şivələrində də işlənir. «D» səsi ilə başlanan fonetik variantlar da mövcuddur.

Çibildiz «zirək, kələkbaz» (Bakı). Eyni səsləniş və mənada Azərbaycan dili şivələrində də işlənir.

Dıqqılı/duqqulu «balaca, azca, bir az» (Lah.). Əzin nun diqqılı bubur ti bə el. «Bu çörəkdən azca kəs, ver uşağa» və s. *Dıqqılı* və *cıqqılı* formaları *d~c* əvəzlənmələrinə misal olub, tat və Azərbaycan şivələrində geniş yayılmışdır (7, 138).

Dıqqan-dıqqana – Bax: *dıqqılı*.

Geznə (İsm.) / **gəznə** (Qon. k.) / **gezinə** (Q.) «gicirtkən». Yə bica *gəznə* vekinim. «Bir az gicirtkən yığaq» (Quba).

Duru (Məl., Xızı) / **duruğ** (Ab.) / **dürü** (Lah.) «yalançı».

Düdüxçi (Q.) «yalançı» (< *düdüx* 'yalan' sözündən). Azərbaycan dili şivələrindən bəzilərində də işlənir (7, 157).

Dıruyə/dıruva «ikiüzlü, riyakar» (< *du* «iki» və *ru* «üz»). Həm tat, həm də Azərbaycan dili variantlarında motivlənmə eynidir.

Girdə «böyrək» (Lah.) / **gürdə** (Ab.). Həmçinin bax: (7, 199) Tat ləhcəsində olduğu kimi, dialekt və şivələrdə də «böyrək» mənasında işlənir.

Bun «çardaq» (Lah.). Müq. et: Azərb. dial. *Ban* «çardaq», «arabanın taxtaları», «arabanın gövdəsi» (7, 31-32).

Bar//bor «yük, bağlama» (əksər şivələrdə). Azərbaycan dili dialekt və şivələrində həmin kökdən düzəltmə olan *barxana* sözü eyni mənada işlənməklə yanaşı, «qıza verilən cehiz» mənasını da ifadə edir (7, 34).

Həm/həmin «bir-birilə» (Ab., Lah. Q.).

Xinik/xünük «soyuq» (bütün ləhcə və şivələrdə). Ov *xünükü* «su soyuqdur» (Ab.). *Havo xiniki* «Hava soyuqdur» (Məl.). Müq. et: *Hünük* su «ılıq su» (Gəncə) (7, 232).

Xanda «toya dəvət edilmiş adama təklif edilən şirni».

Mənşəcə tat. *xandistan/xandustan/xəndistən* «gülmək» feli ilə bağlıdır. Eyni mənada Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də işlənir (7, 236).

İsbirə «boğaz xəstəliyi» (Cəl.). Eyni mənada Azərbaycan dilinin Cəlilabad şivəsində qeydə alınmışdır (7, 261).

İsbih/ispih «ağ» (Lah., Məl.).

İsbimijə «çobanyastığı» (Lah.).

Subi «ağ» (Ab.). *Subi* çum «gözün ağı».

Diltəng/dültanq «dilxor» (Q., Dəv.). Müq. et: Azərb. *diltəng* (7, 90).

Dəhyek «onda bir» (keçmişdə vergi adı) (Lah.). Azərbaycan dilinin Qazax şivəsində eyni mənada qeydə alınmışdır (7, 130).

Gilabzən «gilabpuş» (Q.). Azərbaycan dilinin Quba dialektində də geniş işlənir.

Qeyd etməliyə ki, «Dillər heç də mütləq mənada qarışmır: onların hansısa vilayətdə qarışıq mövcudluğu istisna olunmur. Elə olur ki, məsələn, iki dildən biri şəhərlərdə, o biri kənd yerlərində yayılır, lakin bu cür bölünmə heç də həmişə tam aydın seçilmir» (19, 343-344). Tat dilinin yayıldığı ərazilərdə də buna tez-tez rast gəlmək olur.

Spesifik sözlər sırasında *qəlqələpit//guşlüyə siçan* «yarsa», *birc* «enliyarpaqlı bitki növü», *kunçapari* «quş adı», *carcin* «çöl quşu», *qərəqaz//qaraqaz* «durna», *xiyarxorek* «həşərat növü», *qoymə* «haça», *sərdik* «qazan qapağı», *guşkarsoz* «həşərat növü», *çümxuruzi* «xoruz gözü» (ot adı), *zuhun bəbəy* «bitki növü», *korə xərguş* «dovşanotu», *qap* «kartofa bənzər bostan bitkisi», *nurməhmədi* «alma növü», *xumi* «çaqqalboğan» (armud növü), *qirmizəsinə* «qırmızı sinə» (armud növü), *souçəyi* «armud növü», *tou* «otaq», *dou* «yan, tərəf» və s. də yer tutur.

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

Danqaz/danqoz «lovğa, ədabaz, dikbaş» (Lah.). Azərbaycan dili dialekt və şivələrində də geniş surətdə işlənir (7, 122).

Azərbaycan dialektlərində *danqa* «lovğa», *danqalax* «kobud», *danqı* «boşbogaz», *danqıl* «yüngülxasiyyətli» derivatları və qohum kökləri də qeydə alınmışdır.

Gildir/gildir «gilə-gilə», «damcı-damcı» (Xaç., Döv.). Umo pöyist bə sər qəbr piyər başlamış soxt gildir-gildir gireystan. «Gəlib atasının qəbri üstündə (üzərində) gildir-gildir ağlamağa başladı» (Xaç.).

Hənzətti/hənzətti «hənzətli» (Məl.). Mənşəcə Azərb. *hənzətli*/dial. *hənzətdi* sözündəndir. *Hənzət* qadına aid edilən gercək və ya mifik xəstəliyin adıdır və fars-tat mənşəlidir. *Hənzətdi* sözü Azərbaycan dialekt və şivələrində də qeydə alınmışdır (7, 220). Tat dilində bu söz ikinci alınma hesab edilə bilər.

İncəvora «nə yaxşı ki», «xoşbəxtlikdən» (Lah.). *İncəvora* man iş bə vaxti Aydınə dirum «İncəvara, mən də Aydını vaxtında gördüm». Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif morfoloji formalarda qeydə alınmışdır (7, 258).

Duruğçı/duruçi/dürüğü «yalançı», «fırıldaqçı» (Sur.). Yə ruz yə *duruğu* amarən Surxuni kutirənli «Bir gün bir yalançı Suraxanıya gəlib deyir». Bu söz Azərbaycan dili dialektlərindən Naxçıvan dialektində qeydə alınmışdır (7, 158).

Həşivər «hay-küy salan», «haray-həşir qoparan» (Ab., Q., Qon. k.). Belə düşünmək olar ki, *həşivər* sözü *həşir* kökündəndir. Sonuncu Azərbaycan ədəbi dilində «haray-həşir salmaq» frazeologizminin tərkibində işlənir. Məs.: Aslanı yaralayıblar, – deyə *haray-həşir* salır (İ.Əfəndiyev). *Həşir* sözü ərəbcədən alınmadır.

O ki qaldı –*vər* ünsürünə o, qeyri-məhsuldar şəkilçilər-

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

dəndir və bir neçə sözdə qalmışdır: *qunşivər* «qonşudakılar», *xunavər* «ev adamı», «evdəkilər», *ərsivər* «toyadamı» və s.

Həşivər sözü Azərbaycan dili şivələrində də qeydə alınmışdır: Simaya dedim, bir *həşivər* saldı ki, gəl-görəsən (7, 223). Bu mətnə *həşivər* sözü «haray-həşir» mənasında işlənmişdir.

Rah-ruz «yol-riz» (Lah.). *Riz* sözü tat və talış dillərində «iz» mənasında işlənir.

Azərbaycan dilinin dialektlərində *iriz* formasında bu sözün «cığır», «iz», «l əpir» mənalarında işləndiyi qeyd olunmuşdur (7, 260).

Ləc «davakar, höcət, adamla yola getməyən, bədxasiyyət» (Q., Qon. k.). Azərbaycan dilinin dialektlərində *ləc/ləc* şəkillərində qeydə alınmışdır (7, 359).

Lələgüllə «çərəz» (Ab.). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində daha iki variantda – *lələgili* və *lələgillə* – qeydə alınmışdır (7, 361).

Loş «kök» (Lah., Məl.). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *loş* sözü «boş», «kök», «tənbəl» mənalarında qeydə alınmışdır (7, 371). Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu mənalar İran dillərinin bəzilərində qeydə alınır.

Daxarundən//daxardundən «basdırmaq, basdırılmaq», *suvar birən* «minmək», *vokardundən//voşundən//üşkəvə səxtən* «qusmaq» kimi spesifik fellər Quba ləhcəsində qeydə alınmışdır.

Tat dilinin digər ləhcə və şivələrində işlənən *kusolə* (Məl.) (29, 9) «dana», *çiməva* «bu tərəfə», «bəri», *çuməva* «o tərəfə», «o yana» (mərkəzi ləhcələrdə) (71, 48), *sost* «kəpək», *piçənə* «sarmaşıq», *burburi* «çörək qırıntısı», *kəf* «köpük», «kəf», *soğum* «sümük», *əncunə* «dirsək», *kilə* «qız», *gou* «inək», *muş* «siçan», *mizəqoq* «qurbağa», *qərnənə* «ildırım»,

süngüldar «iydə ağacı», *vəsirən* «südün çürüməsi», *veixtən* «ələnmək, ələkdən, xəlbirdən keçirilmək», *vəzərən* «asmaq, sallamaq», *rəxşirən* «saralmaq», *vatarüstən* «qarışdırmaq», *vaküftən* «dəymək, toxunmaq», *ğəngistən* «buynuzlaşmaq», «höl-ləşmək», *ğəngündən* «heyvan döyüsdürmək», *fülləmüstən* «əyilmək», *fixarüstən* «qaşmaq», *fitarüstən* «başını daramaq», *fikəndən* «çevirmək (tərs üzünə)», *fərmündən* «əmr etmək», *dəbüürüştən* «yapışmaq», *dəbüürğündən* «yapışdırmaq», *çəpindənən* «sıxmaq, əzmək, bürüsdürmək», *çəpistən* «sıxılmaq, əzilmək, bürüşmək» spesifik sözlərdir (71, 114-116; 22, 18-19).

Tat dilinin spesifik leksikası heç də qeyd edilənlərlə məhdudlaşmır. Topladığımız materiallar içərisində buna aid misallar kifayət qədərdir. Tat dilində olan mürəkkəb sözlər və söz birləşmələrinin tərəflərini təşkil edən vahidlərin semantik-qrammatik xüsusiyyətlərini də nəzərə alsaq, tat dilinin spesifik leksikası haqqında daha geniş məlumat əldə etmiş olarıq. Bu qəbildən olan ifadələrə *aşdi birən* «barışmaq», *dülə qoğal* «içli qoğal», *qal zərən* «çağırmaq», *qorag birən* «geyinmək», *gal şəndən* «əmr etmək», *varaşist* «toy xərci», *qaqalaxırdi* «dəvədabanı», *ruğanmü* «vazelin», *çobəgird* «dörd bir tərəf, hər tərəf», *bağala xırsi* «ayı moruğu», *ələülzəran* «banlamaq», *isbi mijə* «çəbanyastığı», *təli qətqəli* «çaytikanı», *künd birən* «yaxınlaşmaq», *ləc durmarən* «acığı gəlmək», *xudadus* «rəhmdil» və s. misal göstərmək olar.

Tat dilindəki *vəlg* «yarpaq», *pustə* «qabıq», *künküro* «soğansuyu», *guştöy* «bozbaş», *ruşir* «qaymaq» «çiyə», «südün üzü», *so* «səhəng», *şirəng* «səhəngdən kiçik su qabı» (güyüm), *şirdüş* «sərnic», *gülpöy* «sacayaq», *nalın* «döşək», *sərmizi* «süfrə», *kəndü* «un saxlamaq üçün qab», *tirəçu* «oxlov», *ardəvic* «ələk» (*ard* «un», *vic* «ələmək»), *rusmu*, *varə* «sap», *sərçin*

«ülgüc» (*sər* «baş», *çin* «qırmaq»), *guştəncin* «qıymakeş», *dürəş* «biz», *dürəzi* «zivə», «paltar asılan ip», *coğrü* «süpürgə», *xiyə* «kürək», *tou* «ocaq», *şiləsər* «eyvan», *lanbun* «ikinci mərtəbənin qarşısındakı dam», *goudun* «tövlə» (*go* «inək», *dun* «heyvan saxlanan yer»), *ələ* «toyuq hini», *guşəbun* «damın kənarı», *dərpəncərə* «qapı-pəncərə», *qiroblü* «qaloş», *şital* «corab», *qilində* «boyunbağı», *gülğün* «qığılıcı», *zin* «tələ», *şavar* «şərq küləyi», *təkərd* «dolu» (yağmur növü), *kulak* «qar», *xür* «duman», *vərəzə* «yoxuş», *pişin* «günorta», *aftənüş* «günbatan», *aftəxis* «gündoğan», *hami* «yay», *vasal/vassol* «yaz», «bahar», *bürg* «qaş», *nuxum* «dırnaq», *kürdə* «böyrək», *pişni* «alın», *zohuz* «yaşıl» kimi sözlər də spesifik leksik laya aiddir. Onların arasında mürəkəb söz kimi formalaşarlarda tərkib hissələrindən birinin ümumiran mənşəli söz olması halları qeydə alınır. Göstərilən sözlərdən bəziləri tədqiqat işində müəyyən problemlərlə bağlı təhlilə cəlb olunmuşdur.

Tat dilində *ələ* söz və terminlərə də rast gəlmək olur ki, onlar digər İran dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənsələr də, tat dilindəki mənanı ya heç vermir, ya da həmin mənanı qismən özündə əks etdirir. Məsələn: *anaştö* «ac-susuz» sözünü götürək. Bu söz Lahic ləhcəsində qeydə alınmışdır. Əgər sözü tərkib hissələrinə ayırısaq, birinci tərəfin – *ana* İran dillərində inkarlıq bildirən ünsür, ikinci tərəfin (*-ö*) İran dillərində müxtəlif fonetik formalarda özünü göstərən *ab* «su» sözünün olduğuna şübhə yeri qalmır. «Talışca-rusca-azərbaycanca lüğət»də inkarlıq bildirən *ənə* – (*<ana*) ünsürü ilə bir neçə söz qeydə alınmışdır: *ənərəs* «yetişməmiş, dəyməmiş, kal», *ənəxəbədə* «xəbərsiz, qəfildən», *ənəhan* «yuxusuz», *ənəhard* «ac», *ənəhit//ənəhan* «yuxusuz», *ənətəklif* «çağrılmamış, dəvət olunmamış» və s. (TRAL, 180).

Tat dilində təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə bağlı külli miqdarda sırf sahə söz və terminləri var ki, onlar ancaq tat dilində işləndiyindən bu dilin spesifik leksik layına aid edilməlidir. Həmin sözlər terminoloji mahiyyət kəsb etdiyindən onların sahə terminləri kimi araşdırılması məqsədəuyğundur.

Tat dilində hibrid sözlər

Tat dili ilə Azərbaycan dili arasında əlaqələr böyük tarixə malikdir. Azərbaycan dili ilə sıx təmas tat dilinin leksik fonduna əsaslı təsir göstərmişdir. Nəticədə Azərbaycan tatlarının dilində külli miqdarda hibrid sözlər meydana gəlmişdir. Hibrid sözlər tərkib hissələri mənşəcə müxtəlif dillərdən olan sözlərdir. Belə sözlər dilin özündə yarana bildiyi kimi, başqa dil vasitəsi ilə də hazır şəkildə alınır. Qeyd olunan cəhət nəzərə alınarsa, tat dilində Azərbaycan və tat mənşəli üsürlərdən, morfemlərdən təşkil olunmuş, eləcə də, Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmış hibrid sözləri ayırmaq mümkündür. Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmış hibrid sözlərin tərkibində Azərbaycan dili və başqa dillərin üsürlərinin işlənməsi özünü göstərir.

Hibrid sözlərin tərkibində dilin özünə məxsus elementi olduqda onun alınma və ya dilin öz sözü kimi qəbul edilməsi məsələsinə fərqli münasibətlər var. Bu məsələ hibrid terminlərlə bağlı terminologiyada da üzə çıxır (81, 26). Dilçilikdə hibrid sözləri ayrıca qrupda birləşdirmək, ya da işləndiyi dilin öz sözü hesab etmək kimi fikirlər irəli sürülür.

Hibrid sözlər kök və sözdüzəldici morfemlərdən təşkil olunur. Tərkib üsürlərinin mənşəyində özünü göstərən fərqlər də bu üsürlərin hansı dilə aid olmasında özünü göstərir. Burada iki əsas forma özünü göstərir: 1) sözün kökü

Azərbaycan dilinə, sözdüzəldici morfem tat dilinə mənsubdur; 2) sözün kökü tat dilinə, sözdüzəldici morfem Azərbaycan dilinə mənsubdur.

Azərbaycan tatlarının müxtəlif ləhcə və şivələrində işlənən birinci tərəfi Azərbaycan dilindən alınma, ikinci tərəfi tat dilinə məxsus, köməkçi fel olan analitik fellərdə maraqlı xüsusiyyət aşkara çıxır. Birinci tərəf, bir qayda olaraq, -miş/-miş/-muş/-müş şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş feli sifətlə ifadə olunur. Məsələn; *alışmış birən* «alışmaq, öyrəşmək»; *allanmış birən* «aldanmaq»; *aldatmış soxtən* «aldatmaq»; *axmış birən* «axmaq»; *aqnamış birən* «ağnamaq»; *inanmış birən* «inanmaq»; *inanmış soxtən* «inandırmaq» və s.

Ohunçuluq «dəmirçilik» (Məl.). Lahıç ləhcəsində «dəmirçilik» mənası *həngəri* sözü ilə verilir. Bu ləhcədə *həngər* «dəmirçi» mənasındadır. «Həng» sözünün «dəmir» mənasında olması şübhə doğurmur.

Tat dilindəki hibrid sözlər müxtəlif leksik-semantik söz qruplarında da müşahidə olunur. Bir məfhumun fərqli növlərini bildirmək üçün istifadə olunan söz birləşmələrində tərkib hissələrindən biri alınma, o biri ilə tat mənşəli olur. Bu, mürəkkəb sözlərdə də özünü göstərir.

Tat dilində «alma» mənası «*sib*» sözü ilə ifadə olunur. Bununla yanaşı, dildə müasir Azərbaycan dilindən alınma «alma» sözü də işləkdir. Konkret nümunələri nəzərdən keçirək. *Qənd alması* sözü ümumiran mənşəli *qənd* və Azərbaycan dilindən alınma *alma* sözü əsasında formalaşmışdır. *Aybalma* sözü *ayıb* və *alma* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Belə hibrid sözlər arasında Azərbaycan dilindən bilavasitə alınmış sözlərlə əmələ gələnlər də var. Məsələn: *xürdəntan*, *urusəsib* (rus alması), *qəndilsinaob* və s.

Tat dilindəki alınma sözlərin əksəriyyətini adlar, xüsusilə

isimlər təşkil edir. Dilin fel hissəsi isə, demək olar ki, sabit qalmışdır. Burada hibrid sözlərin əmələ gəlməsi müşahidə olunmur.

Azərbaycan dilindən tat dilinə «...cümlə daxilində konkret olmayan şəxsin və ya başqa əşyaların adlarını bildiren sözlərin əvəzində işlənən» (71, 123) qeyri-müəyyən əvəzlilərdən aşağıdakılar daxil olmuşdur: *kimsə* «kimsə», *nəsə/bəzən* bu əvəzliyin tərkibindəki *nə* tat dilinə məxsus *çü* ilə əvəz olunmaqla *çüsə* şəklində işlənir.

Azərbaycan dilindəki *kimsə*, *nəsə* qeyri-müəyyən əvəzliləri sual əvəzliləri ilə *sə* ünsürünün birləşməsi əsasında formalaşmışdır. Tat dilindəki hibrid sözdə bu dilin sual əvəzliyi *sə* ünsürü iştirak edir: *kisə* «kimsə», *çüsə* «nəsə» və s.

Tat dilində hibrid sözlər daha çox fellərdə özünü göstərir. Bu zaman mürəkkəb felin ad hissəsində alınma söz, tat dilinə məxsus olan köməkçi fellə işlənir.

Əşyanın iş, hərəkət və halını bildiren alınma sözlərin hesabına yaranan hibrid felləri leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Hərəkət felləri: *ax birən//axmış birən* «axmaq», *batmış birən* «batmaq», *kuç birən//kuçmuş birən* «köçmək», *uçmuş birən* «uçmaq», *üzmiş birən* «üzmək», *yayılmış birən//yoyulmuş birən* «yayılmaq», *çapmış saxtən* «çapmaq», *izləmiş saxtən//izdəmiş saxtən* «izləmək», *hucum saxtən* «hücum etmək», *dulaş birən//dulaşmış birən* «dolaşmaq», *daxil birən* «daxil olmaq».

2. İş felləri: *artirmiş saxtən* «artırmaq», *boşlemiş saxtən* «başlamaq», *buraz dərən* «burazlamaq», *burmuş dərən* «burmaq», *büzmiş saxtən* «büzmək», *bükmiş saxtən* «bükmək», *qazanc saxtən//qazanmış saxtən* «qazanmaq».

3. Nitq felləri: *qarğuş saxtən* «qarğımmaq», *vidaləşmiş bi-*

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

rən «vidalaşmaq», *bağırmiş birən* «bağırmaq», *çərənləmiş birən* «çərənləmək», *sızıldamış birən* «sızıldamaq», *pıçıldamış birən* «pıçıldamaq», *xəbər ustarən* «xəbər almaq», *sual dərən* «sual vermək», *təhnə zərən* «tənə vurmaq», *qinəmiş saxtən* «qınamaq».

4. Hissiyat bildirən fellər: *utanmış birən* «utanmaq», *qızarmış birən* «qızarmaq», *çəkinmiş birən* «çəkinmək», *sevinmiş birən* «sevinmək», *qəzəblənmiş birən* «qəzəblənmək».

5. Hal-vəziyyət bildirən fellər: *üzülmüş birən* «üzülmək», *cıralaşmış birən* «cırlaşmaq», *sinixmiş birən* «sınıxmaq».

6. Təfəkkürlə bağlı olan fellər: *anlənmiş birən* «anlamaq», *qammış birən* «qanmaq», *düşümiş birən* «düşünmək».

7. Səstəqlidi sözlərdən düzələn fellər: *anqırmış birən* «anqırmaq», *guruldənmiş birən* «guruldamaq», *mələmiş birən* «mələmək», *ulənmiş birən* «ulamaq», *xırıldənmiş birən* «xırıldamaq».

Azərbaycan dili tat dilinin hər sahəsinə təsir etsə də, dilin fel hissəsi, demək olar ki, sabit qalmışdır. Belə ki, tat dilinin Azərbaycan dilindən çoxlu alınmalar qəbul etməsinə baxmayaraq, onların arasında alınma fellərə rast gəlmək olmur. Lakin Azərbaycan dilindən feli sifət formasında və kökü, ya da əsası substantivləşməklə keçən sözlər çoxdur. Bunlar dilin özünəməxsus felləri ilə işlənərək, analitik üsulla fellərin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Bunlardan başqa, dildə alınma adlardan da analitik yolla fellərin yaradılmasında geniş istifadə olunur. Onların da fel kimi formalaşmasında tat dilinin həm köməkçi, həm də müstəqil mənalı felləri həlledici rol oynayır. Onlar ancaq ad formasında keçərək, mürəkkəb fellərin yaranmasında iştirak edir.

Saxtən «etmək, eləmək» köməkçi feli ilə işlənən alınma-

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

lar: *asmiş saxtən* «asmaq», *bəxişdəmiş saxtən* «bağışlamaq», *buyurmuş saxtən* «buyurmaq», *küçürtmüş saxtən* «köçürtmək», *ütürmüş saxtən* «ötürmək», *sınəmiş saxtən* «sınamaq» və s.

Birən «olmaq» köməkçi feli ilə işlənən fellər: *quşulmuş birən* «qoşulmaq», *daralmış birən* «daralmaq», *darixmiş birən* «darıxmaq».

Dərən «vermək» feli ilə işlənən fel: *bürmiş/burmuş dərən* «burmaq», *fırlatmış dərən* «fırlatmaq», *aşələmiş dərən* «eşələmək».

Qeyd edilən fellər alınma fel kökləri ilə də işlənərək, yeni fellər yaradır. Bəzi hallarda analitik felin birinci tərkib hissəsi həm fel kökü, həm də keçmiş zaman feli sifət forması ilə ifadə olunur. Məsələn: *dürt saxtən*, *dulaş/dulaşmış birən* «dolaşmaq», *dəgiş/dəgişmiş saxtən* «dəyişmək».

Amma Azərbaycan dilində bu şəkilçi çoxfunksiyalıdır: onun köməyi ilə həm feli isim (feldən əmələ gəlmiş isim), həm də felin qarşılıq-müştərək məna növü yaranır.

Bəs belə bir vəziyyət tat dilində necə əks olunur? Söz yox ki, Azərbaycan dilindən alınma adlar və fellərin iştirakı ilə yaranan fellərin tat dilində müqabilləri olmuşdur, yaxud var. Bunu ondan bilmək olur ki, həmin mənalar və onların ifadə formaları başqa İran dillərində Azərbaycan dilinin müdaxiləsi olmadan mövcuddur. Belə olan halda, analitik formalarının, özü də birinci tərkib hissəsi başqa dilə mənsub olan formalara nə ehtiyac var? Bizə belə gəlir ki, burada dilin işarəvilik yox, kommunikativlik funksiyası mü həüm rol oynamışdır. Yəni, tat dilinə məxsus olan sadə fellərdə məna daha mücərrəd olub, analitik formadakı ifadəlilikdən xali olmuşdur. Bu boşluğu analitik forma belə aradan qaldırır.

S.Cəfərovun fikrincə, hərəkətin subyekt və obyektə münasibəti mənasını əmələ gətirən bu şəkilçi qrammatiklikdən

çox leksikliyə doğru meyl göstərir və onunla işlənən söz substantivləşməyə məruz qalır (18, 125).

Bu qrupa aid leksik vahidlərə dildə çox az təsadüf etmək olur. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik: *qəriş saxtən* «qarışdırmaq», *qəriş birən* «qarışmaq», *guzət saxtən* «gözləmək», *sataş birən* «sataşmaq», *təp dərən* «təpmək», *tuş saxtən* «tuşlamaq», *bocər saxtən* «bacarmaq», *vuruş birən* «vuruşmaq», *quş birən* «qoşulmaq», *quş saxtən* «qulaq asmaq» və s.

Alınma adlar və başqa nitq hissələrinə mənsub sözlərin hesabına olur. Alınma adlar birinci qrup leksemlər kimi, dilin özünə məxsus köməkçi və müstəqil mənalı fellərinə yanaşaraq, mürəkkəb quruluşlu fellər yaratmağa xidmət edir. Felin ad hissəsi effektivliyi təmin edir, köməkçi fəlsə buna prosesuallıq mənasını əlavə edir.

Alınma adlar və başqa nitq hissələrinə mənsub olan sözlərdən dilin özünə məxsus *saxtən* «etmək» köməkçi feli ilə hibrid mürəkkəb fel əmələ gətirir: *rəhbəri saxtən* «rəhbərlik etmək», *sakit saxtən* «sakit etmək», *yovoş saxtən* «yavaşmaq».

Alınma adlar və başqa nitq hissələrinə mənsub sözlərdən dilin özünə məxsus *birən* «olmaq» köməkçi feli ilə düzələn hibrid mürəkkəb fellər: *şahad birən* «şahid olmaq», *qohum birən* «qohum olmaq», *səhəb birən* «sahib olmaq», *alt-üst birən* «alt-üst olmaq», *ağ birən* «ağ olmaq» və s.

Analitik üsulla düzələn fellərin müəyyən hissəsi isə alınma sözlərlə tat dilinə məxsus müstəqil mənalı fellər hesabına düzəlir. Cümlə daxilində müstəqil məna ifadə edən bir sıra fellər müxtəlif nitq hissələrinə mənsub alınma sözlərlə işlənərək, mürəkkəb fellər əmələ gətirir. Bu zaman həmin fellər öz həqiqi mənasını itirərək, məcazi mənada işlənir. Tat dilinə məxsus müxtəlif müstəqil fellərin iştirakı ilə əmələ

gələn fellər az deyil. Onları tat dilinin müstəqil mənalı fellərin əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. **Kəndən** «çıxar/t/maq» feli ilə düzəllər: *qəral kəndən* «qərar çıxar/t/maq», *hüküm kəndən* «hökm çıxar/t/maq».

2. **Girorundən** «keçir/t/mək» feli ilə düzəllər: *yoşayış girorundən* «yaşayış keçir/t/mək», *döüran girorundən* «dövrən keçir/t/mək», *vəxt girorundən* «vəxt keçir/t/mək».

3. **Dirən** «görmək» feli ilə düzəllər: *həzurluğ dirən* «hazırlıq görmək», *məsləhət dirən* «məsləhət görmək».

4. **Narən** «qoymaq» feli ilə düzəllər: *məzəndə narən* «məzəndə qoymaq», *nırx narən* «nırx qoymaq», *münnət narən* «minnət qoymaq», *vəxt narən* «vəxt qoymaq».

5. **Amorən** «gəlmək» feli ilə düzəllər: *güc amorən* «güc gəlmək», *hərbə amorən* «hərbə-zorba gəlmək», *hədə-qırxu amorən* «hədə-qırxu gəlmək».

6. **Kəşirən** «çəkmək» feli ilə düzəllər: *kef kəşirən* «kef çəkmək», *ziyan kəşrən* «ziyan çəkmək», *misal kəşirən* «misal çəkmək», *qul kəşrən* «qol çəkmək», *xərc kəşirən* «xərc çəkmək».

7. **Əngəstən** «salmaq» feli ilə düzəllər: *bağ əngəstən* «bağ salmaq», *dəvo əngəstən* «dava salmaq», *düşmoni əngəstən* «düşməncilik salmaq».

8. **Avardən** «gətirmək» feli ilə düzəllər: *misal avardən* «misal gətirmək», *xəbər avardən* «xəbər gətirmək».

9. **Giriftən** «tutmaq» feli ilə düzəllər: *üstün güftən* «üstün tutmaq», *hürmət güftən* «hürmətini tutmaq», *pulan güftən* «plan tutmaq» və s.

10. **Dirmorən** «çıxmaq» feli ilə düzəllər: *şərik dirmorən* «şərik çıxmaq», *xoyin dirmorən* «xain çıxmaq», *düşmən dirmorən* «düşmən çıxmaq» və s.

11. **Dərən** «vermək» feli ilə düzəllər: *təhvil dərən* «təh-

vil vermək», *salam dərən* «salam vermək», *cob dərən* «cavab vermək», *icazə dərən* «icazə vermək», *ses dərən* «səs vermək», *xəbər dərən* «xəbər vermək», *fikir dərən* «fikir vermək» və s.

12. **Zərən** «vurmaq, çalmaq» feli ilə düzəlmələr: *güllə zərən* «güllə vurmaq», *zırna zərən* «zurna çalmaq», *təhnə zərən* «tənə vurmaq», *zəng zərən* «zəng vurmaq/çalmaq», *qanat zərən* «qanad çalmaq» və s.

13. **Vəğüftən** «götürmək» feli ilə düzəlmələr: *süğüş vəğüftən* «söyüş götürmək», *məhsul vəğüftən* «məhsul götürmək», *mənfəət vəğüftən* «mənfəət götürmək».

14. **Ustarən** «almaq» feli ilə düzəlmələr: *xəbər ustarən* «xəbər almaq», *qimet ustarən* «qiymət almaq».

15. **Vokardən** «açmaq» feli ilə düzəlmələr: *qul-qanat vokardən* «qol-qanad açmaq», *məclis vokardən* «məclis açmaq», *ustul vokardən* «stol açmaq». *Ustul vokardən* mürəkkəb felinin formalaşmasında olduqca maraqlı linqvistik hadisə ilə qarşılaşırıq. Məlum olduğu kimi, rus dilindən Azərbaycan dilinə iki söz keçmişdir: *stol* və *stul*. *Stol* sözünün ifadə etdiyi əşya yemək-içmək üçün nəzərdə tutulmuş və istifadə edilən mebel növüdür (hərçənd *yazı stolu* deyilən əşya da məlumdur). *Stul* isə oturmaq üçün istifadə edilən əşyanın adıdır. Azərbaycan dilində bu sözlər öz ilkin orfoqrafiyasını saxlasa da, danışıqda vəziyyət bir qədər başqa cürdür: *stol* sözü *istol* şəklində tələffüz olunur və çox vaxt bu forma hər iki əşyaya (*stola* və *stula*) aid edilir.

Tat dilində *ustul vokardən* mürəkkəb feli elə tərtib edilmişdir ki, *ustul* sözü *stol* sözündən çox *stul* sözünə yaxındır, amma bu, «stol» təsəvvürünün nəzərdə tutulduğunu başa düşməyə mane olmur.

16. **Mundən** «qalmaq» feli ilə düzəlmələr: *məhtəl mundən* «məəttəl qalmaq», *ağlər mundən* «ağlar qalmaq».

17. **Bəstən** «bağlamaq» feli ilə düzələnlər: *dogovor bəstən*//*müqavilə bəstən* «müqavilə bağlamaq», *şərt bəstən* «şərt bağlamaq».

Burada da yenə də maraqlı bir dil hadisəsi ilə qarşılaşırıq: *bəstən* feli biri ərəb, o birisi isə rus mənşəli sözlərlə mürəkkəb fel əmələ gətirmişdir. Amma bu formaların hər ikisinin əsasında Azərbaycan ədəbi dili (*müqavilə*) və loru danışığı dilinə (*dogovor*) mənsub olan ifadə formaları dayanır.

İki və daha artıq sadə sözün birləşməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlərin də tərkib hissələrinin mənşəcə müxtəlif dillərə aid olması nəticəsində hibridləşmə baş verir. Tat dilində hər iki tərkib hissəsi isim olan mürəkkəb isimlərdən *zanəmi* «əmiarvadı» (tat. *zən* «arvad» və az. *əmi*), *küxala* «xalaoğlu» (tat. *kü* «oğul» və az. *xala*), *küəmi* «əmioğlu», isimlə feli sifətdən əmələ gəlmiş atributiv isimlərdən *qeytanbof* «qaytantoxuyan» (az. *qaftan*, tat. *bof* «toxuyan»), *taxtavəy* «yunu tell edən alət» (toxuculuq termini – az. *taxta* və tat. *vəy*), *gülləbur* «gülləkəsən alət» (az. *güllə*, tat. *bur* «kəsən»), sifətlə ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlərdən *alagünə* «alyanaq» (az. *ala*, tat. *günə* «yanaq»), *çöyrəçim* «göy göz» (az. *göy*, tat. *çim* «göz»), *kələmi* «böyük əmi» (az. *əmi*, tat. *kəl* «böyük»), *siyətum* «qara toxum» (az. *tum*, tat. *siyə* «qara»), yaxınmənalı sözlərdən yaranan mürəkkəb isimlərdən *çül-biyaban* «çöl-biyaban», *xori-hava* «yer-göy», iki isim və «bə» önqoşması ilə yaranan mürəkkəb sifətdən *çumoq bə dəst* «əliçomaqlı», *kamun bə düş* «çiyini kamanlı» hibrid sözlərdir.

Burada belə bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazımdır. Tat dilində analitik fellərin birinci tərəfinin Azərbaycan dilindən alınma sözlərlə ifadə olunmasından danışarkən belə bir fakta göz yummaq lazım deyil ki, Azərbaycan dilinin özündə bu sözlərin bir çoxu alınmadır. Amma həmin sözlərin tat dilində

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

işlənməsi Azərbaycan dilinin fəaliyyətinin özünəməxsusluqları ilə bağlıdır.

İ F Ə S İ L

Tat dilində alınmalar

Alınmalar tat dilinin leksikasında müəyyən yer tutur. Onların arasında Azərbaycan dilindən alınmış söz və terminlər çoxluq təşkil edir. Eyni zamanda Azərbaycan dili tat dilində başqa dillərdən alınmalardan istifadə məqamlarının müəyyənləşdirilməsində də mühüm rol oynamışdır, çünki azərbaycanlılar və tatlar arasında canlı ünsiyyət vasitəsi Azərbaycan dilidir.

M.L.Qrunberq yazır: «Hələ minilliklər dövründən Azərbaycan ərazisində yaşayan irandilli xalqların leksikasına Azərbaycan dilindən istənilən qədər terminsəciyyəli sözlər daxil olmuşdur» (71, 118). Müəllifə görə, Şimali Azərbaycan tatlarının dilində bu gün də müşahidə olunan heyvandarlıqda işlənən terminlər, o cümlədən, *əbrəş*, *təpəl*, *kürə* və s. mənşəcə Azərbaycan sözləridir.

Alınma terminlər bütün dövrlər üçün səciyyəvi olub, müasir dövrdə də fəal mövqə tutmaqdadır. Belə ki, beynəlxalq miqyasda, eləcə də ölkəmizin sərhədlərindən kənar yaranan hər bir elmi yenilik, ixtira, kəşf və s. ümumdünya dil vahidləri, predmet və ya məfhumla birlikdə dilimizə daxil olan alınma terminlər bu qəbildəndir (48, 333).

Alınma sözlər onları mənimsəyən dilin leksik tərkibində heç də bərabər yer tutmur. Onlardan bəziləri onları alan xalqın dilində yenilik kimi qəbul edilərək, yeni mənalar və ya mənalarlarını bildirməyə başlamış, dilin ümumi söz ehtiyatına daxil olaraq, onu zənginləşdirmiş, məcburi element kimi işlədilmiş və bu xalqın mədəniyyəti səviyyəsinə qədər

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili yüksəlmişdir.

Son yüz ildə Azərbaycan mədəniyyətinin yüksəlişində bir sıra xalqlar üçün ümumi olan «Sovet məkanı» əhəmiyyətli rol oynamışdır. Düzdür, həmin məkanın ideoloji əsaslarından biri olan rus şovinizmi milli respublikalara qarşı mürtəce siyasətini həmişə aparmış, «beynəlmilətçilik» adı altında milli-mənəvi dəyərləri sıxışdırmağa çalışmışdır. Lakin şovinizm «Sovet məkanı»nı heç də axıracan zəbt edə bilməmiş, həmin məkana daxil olan türk, fin-uqor, moңqol, İran, İber-Qafqaz, qədim Asiya, roman, Baltikyanı xalqları da, Şərqi slavyan xalqları kimi, dünya mədəniyyətinin uğurlarından bu və ya digər dərəcədə faydalanaraq, ümumdünya (ümümsovet) prosesində fəal iştirak edə bilmişlər (74, 12).

S.Azadəliyeva rus dilinin Azərbaycan dilinə təsiri haqqında yazır: «Sovet məkanı»nda rus dili aparıcı dil olmuş, bir sıra xalqlar öz elmlərini, ədəbiyyatlarını, ictimai-siyasi, mənəvi-ideoloji mədəniyyətlərini və s. bu və ya digər dərəcədə məhz bu dildə inkişaf etdirmişdir. Azərbaycan xalqı isə həm Azərbaycan dilindən, həm də rus dilindən uğurla istifadə etmiş, lakin daha çox ana dilinin inkişafına diqqət yetirmişdir (5, 3).

A.Qurbanov dillərin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında da yazır: «Dilçilikdə belə bir qəti hökm var: dünyada mövcud olan dillərin heç birinin lüğət tərkibi ancaq öz sözlərindən ibarət deyil. Deməli, dillərin bir-birinə söz alıb-verməsi, qarşılıqlı zənginləşmə əsasında inkişafı obyektiv qanunauyğunluqlarla bağlıdır (44, 88).

B.A.Serebrennikov ətraf mühitin dilə təsiri haqqında qeyd edir ki, dünya dillərinin heç biri şüşə qapaq altında inkişaf etmir. Ətraf mühit həmişə dilə təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb edən izlər buraxır (113, 11).

R.Əliyeva Avropa mənşəli söz və terminlərin mənimsə-

nilməsi ilə bağlı yazır: «Gündən-günə inkişaf edib artan mədəniyyətimizin bütün mərhələlərində işlənən yeni məfhum və anlayışların adları, demək olar ki, Avropa dillərinə məxsus sözlər və ya onların əsasında dilimizdə düzəlmiş terminlər vasitəsilə ifadə edilir. Bu gün Azərbaycan dilində ərəb-fars sözləri ilə yanaşı, dünyanın ən geniş yayılmış Avropa dillərinin-latın, yunan, ingilis, fransız, holland, alman, ispan, italyan, polyak və s. sözləri işlənir (25, 113).

Ərəb alınmaları. Mövcud tədqiqatlarda İran dillərində işlənən ərəb sözlərinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır (122, 178-184; 121, 17-29).

Əl-Abbasi Xeyruddin Nəşət sözlərin alınma prosesinin bilavasitə xalqın tarixi ilə bağlı olduğunu qeyd edərək yazır: «Sözlərin alınması zamana və məkana görə baş verən mürəkkəb dialektik proses qəbul edən dilin müntəzəm inkişafına və təkamülünə xidmət edən vasitələrdən biridir. Bu proses dilin lüğət tərkibində daha çox açıq-aydın şəkildə özünü göstərir. Sözlərin alınma prosesi bilavasitə xalqın tarixi ilə bağlıdır. Bu prosesi, yalnız dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi və təkamülünün öyrənilməsi fonunda tədqiq etmək və anlamaq olar (23, 17).

V.İ.Koduxovun qeyd etdiyi kimi, «Sözlərin alınması dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin fəal yaradıcılığı prosesidir. Söz və terminlərin alınması həm ictimai hadisə, həm də dil prosesidir» (83, 223).

A.Qurbanov alınma sözləri dörd qrupa bölür: zəruri sözlər; məcburi sözlər; adi sözlər; beynəlmiləl sözlər. O yazır: Ancaq keçdiyi və mənsub olduğu dillərdə bu və ya başqa anlayışı ifadə edən sözlərə adi alınma söz deyilir. Məsələn: *qanun, əsas, əlamət, zövq, imkan*. Bir sıra müxtəlif sistemli dünya dillərində işlənib, elmə, texnikaya, siyasətə,

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

mədəniyyətə və incəsənətə aid anlayışları ifadə edən sözlərə beynəlmiləl sözlər deyilir. Məs.: *Proletar, demokrat, roman, opera* (44, 204-205).

Alınma sözlər ehtiyaca görə daxil olduğu dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edirsə, bu müsbət təsirdir (47, 121). Tat və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində tat dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi hadisəsi baş verir. Tat dilinin Azərbaycan dilindən sözləmə prosesi ehtiyacdən irəli gəlir. Yeni əşya, predmet və anlayışların adlandırılması məqsədilə Azərbaycan dilindən alınan sözlərin sayı artır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tat dili həm də Azərbaycan dili vasitəsi ilə başqa dillərə məxsus sözləri alır. Həmin sözlər əvvəlcə Azərbaycan dilində sınaqdan keçir, sonra tat dili bu sözləri alır. Tat dilinin mənşəyi məlum olmayan sözlərinin əksəriyyəti vasitəli alınmadır. Tat dili üçün vasitəçi dil funksiyasını Azərbaycan dili oynayır. Bu nunla yanaşı, tat dilinin bəzi dillərdən birbaşa sözləməsi hadisəsi də baş verir.

Tat dilindəki alınma sözləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olur: 1) Azərbaycan-türk mənşəli alınmalar; 2) rus mənşəli alınmalar; 3) Avropa dillərinə aid alınmalar; 4) ərəb alınmaları; 5) digər dillərdən alınmalar.

Azərbaycan dilindən alınmalar.

Tat dilində çoxlu miqdarda Azərbaycan mənşəli sözlərin olduğunu qeyd etmiş M.Hacıyev *sağdış, solduş, turac, bu xov, dovdaq* (quş adı), *qırğı, balaban, qaşqaldaq, sıqnaq, sığnacaq, qayğılı, qolçomaq, qızılala, yataq, asma, bəzək, dən, ovçu, pis, boğaz, səs, damğa, iz, yağı, ətlik, adaş, ayırd, ağnamaq, ağu, ağız, anqırmaq, alaçıq, alda* – (aldatmaq), *alqış, anduz* (su

həşəratı), *çolaq*, *azqın*, *ara*, *arx*, *bəqə* (bağa), *barış*, *batman*, *bülöv*, *bilək*, *biliş* (tanış-biliş), *buyuruq*, *boğ* – (boğmaq), *bölük*, *buğa*, *bütrüm* (bütöv), *bayraq*, *çalpaş* (qarışıq), *çaq* (çağ), *çülpək* (irin), *çəpiş*, *cırıq*, *çil*, *yalqız*, *çolaq*, *darğa*, *qılıq*, *qayıq*, *qab*, *tuluq*, *yan* (tərəf), *yügrüg*, *körpü*, *qayın*, *qayış*, *qayıq*, *koğuş*, *qulac*, *qarı*, *qapaq*, *qart*, *qazmaq*, *qıdıq*, *qılinc*, *kimiz*, *qısır*, *sağrı*, *şalqam*, *sirt*, *söyüş*, *sırtıq*, *ülgü*, *hörük*, *uyuq* kimi sözlərin, tat dilində işlənmə xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişdir. Tədqiqatçı Azərbaycan dilindən alınma sözləri tematik qruplar və nitq hissələri üzrə ayırmaş, nümunələr göstərmişdir (30, 41-64).

Azərbaycan dilindən alınma sözlər tat dilində struktur dəyişikliyə uğrayır. Məlumdur ki, «başqa dillərdən keçmiş istər düzəltmə və istərsə də, mürəkkəb sözlər o zaman düzəltmə və ya mürəkkəb sözlər kimi qəbul etmək olar ki, həmin sözlərin tərkibində iştirak edən leksik vahidlər bu dildə də ayrıca leksik vahidlər kimi işlənmiş olsun, eyni zamanda düzəltmə sözləri əmələ gətirən ünsür dilimizdə bir çox sözləri əmələ gətirə bilən şəkilçi kimi özünü göstərə bilsin» (18, 12).

Tat dilinə keçmiş sadə olmayan söz tat dilində sadə söz kimi qəbul olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində düzəltmə olan *qışlaq*, *aylıq*; mürəkkəb olan *qırxayaq*, *qaraqaş*. Tat dilində belə alınmalar az deyil. Məsələn: *gündəlik*, *smıqçı*, *illik*, *yüzlük*//*yuzduğ*, *pisduğ*//*pislik*, *tu tuquşu*//*tutiquşi*, *yelbeyin*, *do-daqaaltı*//*dudaqaaltı* və s.

Bu sözlər qiymətli mülahizələr olub, dil əlaqələrinin muxtar səciyyəyə daşdığı hallara aiddir. Bu nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, həmin mülahizə dillərin əlaqəsi bir-birinə (və bir-birindən) söz alıb-vermə prosesi çərçivəsində özünü doğruldur. Amma Azərbaycan dili ilə tat dilinin münasibəti bu standarta uyğundurmu? Bizcə, yox.

Tat əhalisi çoxdan və hal-hazırda bilinqvizm şəraitində yaşayır. Hətta deyə bilərik ki, onun həyatında Azərbaycan dili tat dilinə nisbətən daha mühüm rol oynayır. Azərbaycan dili Azərbaycan respublikasının dövlət dili olmaqla, tatların həyatında mühüm kommunikativ rol oynayır. Bu dil, hamı kimi, tatlar üçün də məktəb, mətbuat, kütləvi informasiya vasitələri dilidir. Tat övladı Azərbaycan dilində orta təhsil alırsa, ali məktəbi bu dildə bitirirsə, yaxud əmək fəaliyyətinə bu dildə başlayırsa, onun Azərbaycan dili haqqında məlumatı tat dili barəsində məlumatından artıq olur. Belə olan surətdə inanmaq olmur ki, tat mənşəli gənc Azərbaycan dilindən tat dilinə keçmiş düzəltmə və mürəkkəb sözün əmələgəlmə üsulu, rolu və motivlənməsi barəsində heç nə bilməsin, onları sadə söz hesab etsin. Yadımıza salaq ki, Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin bir çox görkəmli nümayəndələri tatlar arasından çıxmışlar. Bu, dili mükəmməl bilmədən mümkün deyil.

Azərbaycan dilindən alınma sözlərin tat dilində mənaca daralması və genişlənməsi müşahidə olunur. Bununla bağlı bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək.

Qol 1. İnsanın bədən üzvü. 2. Paltarın qola düşən və qolu örtən hissəsi. 3. Ağac budağı, şaxə. 4. Cinah, tərəf, səmt. 5. İmza və s. (7, 338). Bu söz tat dilində *qul* şəklində «imza» mənasında işlənir.

Qoşma 1. Qoşulan, özü hərəkət edə bilməyən. 2. Bir-birinə qoşulan, bağlanan, birləşdirilən. 3. Hər bəndi dörd misradan ibarət lirik şer forması. 4. nitq hissələrindən biri və s. Tat dilində *quşmə* sözü şer formasının adını bildirir.

Qərə «qara» 1. Rəng adı. 2. Yer kürəsinin torpaqla örtülü hissəsi. 3. Plovun üzərinə, qoyulan xuruş və s. Tat dilində sonuncu mənə işləkdir.

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

Qəri «qarı» 1. «Qoca qadın, arvad»; 2. «Arvad»; 3. Qatı, qəddar, kinli, hiyləgər və s.

Quruğ «qoruq». 1. Təbii-tarixi əhəmiyyəti olan bitki, heyvan və s. cinslərini qoruyub-saxlamaq məqsədilə dövlət tərəfindən xüsusi mühafizə olunan yer; 2. Əkilmiş yerlər/əkin, bostan, tarla, otlaq və s.; 3. Keçmişdə istifadə edilməsi qadağan olunmuş mülkədar yerləri; 4. Qarovul, keşik.

Quç «qoç». Azərb.: *qoç* 1. Qoyunun erkəyi, döllük erkək qoyun. 2. məc. igid, qoçaq.

Türk dilindən alınmalar.

Dilin yazıyaqədərki dövrünün tədqiqində başqa dillərə aid materiallar xüsusi rol oynayır. Yazısı olan hər bir dilin yazıyaqədərki dövrü də olmuşdur. Bu dövrə aid faktlar başqa dillərdə, onun öz tarixi boyu əlaqə və təmasda olduğu dillərdə qorunub saxlanır, yazılı abidələrdə yer tutur. «Hind-Avropa dilçiləri, İran dillərini, slavyan və başqa dilləri öyrənərkən bu dillərdə kökü Azərbaycan dilinə gəlib çıxan turkizmlərin qədim qatını aşkara çıxarmışlar» (73, 3). 80-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq, tədqiqatçılar bu məsələyə böyük diqqət göstərmişlər.

Dilin yazıyaqədərki dövrünə aid qədim sözlər onomastik vahidlərin tərkibində daim mühafizə olunur. Ona görə də onomastikaya, eləcə də etnogenezə dair tədqiqatlarda qədim leksik qat diqqət mərkəzində olur.

Məlumdur ki, dillər tarixi inkişaf prosesində bir-biri ilə birtərəfli və ikitərəfli əlaqədə olurlar. Dil əlaqələri xalqlar arasındakı mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələr zəminində baş tutur. Xalqların tarixən yaxın və ya eyni ərazidə yaşaması onların dilləri arasında təmaslı əlaqələr yaradır. Təmaslı

əlaqələr prosesində dillər bir-birinə təsir göstərir. Bu təsir daha çox leksik səviyyədə baş verir.

Azərbaycanda İran dilləri ailəsinə mənsub bir sıra dillər yayılmışdır. Bu dillər arasında tat dilinin öz yeri var. Tatlar uzun əsrlər boyu azərbaycanlılarla yanaşı yaşamış, Azərbaycan dili tatlar üçün canlı ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Hər iki xalq arasında yaranan davamlı ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələrin təsiri nəticəsində tat dilinin tərkibində Azərbaycan dilindən alınmış türk sözlərindən ibarət xüsusi leksik lay formalaşmışdır. Bu leksik lay həm tematik zənginliyinə, həm də qarşılıqlı əlaqələrin tarixi xronologiyasını əks etdirməsinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Q.Qeybullayev Zaqafqaziyada yayılmış dillərdə qədim türk sözlərindən bəhs edərkən tat dilində işlənən alınma sözlərə də xüsusi yer ayırmışdır. Onun tat dilində işlənən qədim türk sözlərinə dair verdiyi nümunlərdə *aya* (*aya*), *aqı* (*ağu*), *ağa* (*əğə*), *baxıçı* (*baxıcı*), *bo* (*bö*), *emrəq* (*ömrağ*), *bilerzik* (*bilərzik*), *vergi* (*vergi*), *qiziz* (*qiziz*), *qedeş* (*ğadaş*), *qatanqaz* (*gatangaz*), *qizluq* (*qizlug*), *qed* (*gad*), *qeyqu* (*geygu*), *qisqi* (*qisqi*), *qintir* (*qintir*), *burk* (*qaraqaş*), *qeteq* (*qətəv*), *qovuz*, *qunum* (*qunum*), *diriq* (*diriv*), *qu den* (*qudön*), *qurqut* (*qurqut*), *qundaq* (*qundağ*), *quzur* (*qüzür*), *dir rik*, *dirlik* (*dirlik*, *dirrik*), *tirilik* (*tirilik*), *dəzgəçi* (*dözğəçi*), *dəzkə* (*gözgö*), *durlu* (*dürlü*), *duş*, *zırlək* (*zırlək*), *zələ* (*zölö*), *zingilti* (*zingilti*), *zırp* (*zirp*), *ərəmik* (*örömik*), *eçur* (*açur*), *key* (*key*), *kendu* (*köndü*), *künqür* (*küngür*), *kuruk* (*kürük*), *kuşek* (*kusek*), *kube* (*kübö*), *kuşek* (*ikindi*), *kür* (*kur*), *lalo* (*lalo*), *məkəcin* (*mökəçin*), *oyna*, *ovna* (*övna*), *uva*, *ünkər* (*ünkar*), *obur-sabur* (*ubur-sabur*), *sayki*, *sayqi*, *tapxur* (*tapxur*), *sail* (*sail*), *suqra* (*suvra*), *öd*, *örük*, *ürük* (*örük*), *tutmac* (*tutmoz*), *uqur* (*uğur*), *tanq* (*tang*), *tutam* (*tu-tam*), *tuvenk* (*tuvenk*), *çənəx* (*çanak*), *ciqan* (*çigan*), *caqra*

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

(*çaqra*), *cis* (*cis!*), *çiçiring* (*çiçiring*), *çov*, *şire* (*şirə*), *hurt* (*hurt*), *kərənti* (*kərənti*), *cir* (*zir*) kimi sözlər var. Bunlar müəllifin göstərdiyi sözlərin tam siyahısı olmayıb, onun yalnız bir hissəsini təşkil edir (66, 452-453).

Tat dilində işlənən qədim türk sözləri, şübhəsiz ki, tarixən qədim dövrlərdə bu dilin lüğət fonduna daxil olmuşdur. Eyni ərazidə yaşayan bu xalqlar arasında həm iqtisadi, həm də, mədəni əlaqələr müntəzəm səciyyə daşmışdır. Nəticədə tat dilinə bir çox Azərbaycan sözləri keçmişdir. Qeyd olunmuş sözlərin tarixi aspektdə leksik-semantik təhlilə cəlb olunması dil tarixi üçün əhəmiyyətli olduğu kimi, tat dilinin leksikologiyasının öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda vərilmiş qədim türk sözlərinin bir qismi müasir Azərbaycan dili və başqa türk dillərində qalmaqdadır. Bir sıra sözlərsə arxaıqlaşmış, dilin passiv lüğət fonduna keçmişdir. Məsələn, Azərbaycan tatlarının dilində işlənən *ağu* – zəhər, *acı*, *bo//bö* «böyə», *bilərzik qizluq*, *şirə* «qatı palçıq», *dirrik*, *soqrak* «fincan», *diriq* «arıq», *qədəş* «qardaş», *yaxın* «doğma adam» sözləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrdə, o cümlədən, danışıq dilində işlənir. Bununla yanaşı, həmin sözlər dilin tarixən qədim dövrlərinə aid leksik qata aid olan sözlərdir. Qeyd olunmuş sözlər müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə tat dilində daha çox işləkdir.

Tat dilində işlənən türk-Azərbaycan sözlərini T.Əhmədov dörd qrupa ayırır: 1) abidələrdə, eləcə də, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində rast gəlinən sözlər; 2) yalnız ümumtürk abidələrində və Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində rast gəlinən sözlər; 3) fonetik cildinə görə qədim formalara uyğun gələn sözlər; 4) türk sözlərinə oxşayan, lakin abidələrdə və

Azərbaycan dilində qeydə alınmayan sözlər. Tədqiqatçı birinci qrupa *süskün, çig, ganıx//gonix, goğuş, keş, əbo, sürt, uğür, gut, çuğ, geyğulu, səxən//səxtən, kəçü*, üçüncü qrupa *gərliğaz//gariğaz, gəzğun*, dördüncü qrupa *qarağaz, küngür, sağat* sözlərini daxil etmişdir (22, 69-79).

Tat dilindəki türk sözlərinin hərtərəfli araşdırılması təkcə tat dilinin leksik tərkibini öyrənmək üçün deyil, eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı ilə bağlı bir sıra problemlərin aydınlaşdırılması üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, dillər arasındakı əlaqələr ədəbi dil və dialekt səviyyələrində baş verir. Tarixən müxtəlif sistemli dillər arasındakı əlaqələr daha çox dialekt səviyyəsində başlanır; ədəbi dil səviyyəsindəki münasibətlər nisbətən sonrakı dövrlərdə formalaşır. Tatların Azərbaycan ərazisində müxtəlif dialekt mənsubiyyətinə daxil olan coğrafi regionlarda məskunlaşması onların dilində ən qədim türk tayfalarına məxsus leksik alınmaların işlənməsinə lazımi şərait yaratmışdır. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təşəkkülündə oğuz və qıpçaq tayfa dillərinin təsiri bu və ya başqa dərəcədə tat dilinə keçmiş türk sözlərinin xarakterində də xüsusi izlər buraxmış, alınmaların tarixi-areal izoqlolar şəklində yayılmasına şərait yaratmışdır. Bu baxımdan həmin izoqloların müəyyənləşdirilməsi bir sıra alınma sözlərin mənbə dildəki ilkin fonetik və semantik formalarını dəqiqliklə bərpa etməyə imkan verir. Tat dilinə Azərbaycan dilindən keçmiş sözlər mənşə etibarını ilə müxtəlifdir. Azərbaycan dili başqa dillərdən alınmaların mənimsənilməsində tat dili üçün əsas vasitəçi rolunu oynamışdır. Təbiidir ki, Azərbaycan dilindən alınmış, tarixi-lingvistik baxımdan diqqətə cəlb edən bir sıra türk sözlərinin geniş planda nəzərdən keçirilməsi

məqsədəuyğundur.

Ağa/ağə «ağa», «böyük», «başçı» (bütün ləhcə və şivələrdə). V.Aslanov bu sözün XVII əsrədək işlək olmasını, sonra arxaikləşməsinə qeyd etmişdir (3, 243).

R.Məhərrəmov «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında «çıxmaq, qalxmaq, yüksəlmək» mənalarında, eyni mənada XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində (Qul Əli, Suli Fəqih), türk dili lüğətlərində qeydə alınmasını, Füzuli rayonu şivələrində təsadüf edilməsini qeyd etmişdir (46, 52).

H.Zərinəzadə «ağa» sözünün «ağ-» felindən yaranmasını Səfəvilər dövründən əvvəl və ondan sonra «böyümək, yaşlanmaq», «böyük qardaş», «xanın qardaşı və ya əmisi oğlanları», «el və qəbilə başçısı», «böyük və başçı» və başqa mənalarda fars dilində işlənməsini qeyd etmişdir (58, 135-137). Həmin söz Azərbaycan dilində «ağa» mənasında qalmışdır. Azərbaycan tatlarının dilində «böyük», «ağa» və babaya müraciət forması kimi işləkdir.

Ağu/ağö – «zəhər» (Lah., Məl.). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tatlarının dilində *ağu* sözünün «ağ» fonetik variantı da işlənir. Bu söz qədim dövrlərdən türk dillərində işlənməyə başlamışdır (4, 112; 93). Bu söz Orxon-Yenisey abidələrində qeydə alınmışdır. Abidələrdə *ağu* və *ağuluğ* yer adlarına rast gəlirik. Eyni zamanda abidələrdə *ağuluğ* sözü «ağılı, zəhərli» sözü də işlənmişdir. «Uçına bəgdəməgə təgir yəmə ol ok taşın subı yaşıllı bolsar, kem özintə tutsar, *ağuluğ* kurt konuz adartı imıza – Yenə eyni daşın suyu yaşıllı olsa, kim özündə tutsa, zəhərli qurd böcəklər təhlükəli olmaz» (49, 184-185). *Ağu* sözü Mahmud Kaşğari lüğətində «zəhər» mənasında verilmişdir. Lüğətdə *ağu qılmaq* «zəhər düzəltmək, *ağuluğ* «zəhərli, zəhərlənmiş, *ağuşmaq* «zəhərlənmək» sözləri də yer tutur (77, 24). Faruk Kadri Timurtaşın XV əsrə aid abilər əsasında hazırladığı kitabın lüğət bölümündə *ağu* sözünün «zəhər» mənasında müxtəlif abidələrdə işlənməsinə dair

nümunələr verilmişdir. Məsələn: «İçürsə firak *ağu* (Şeyfi Divanı); *ağu* itmişdi şerbetini («Husrev ü Şirin»); Nesihət *ağudur* əvvəl, sonu bal («Vesdiyyeti-Nuşiravan»); *Ağuluyum* bana *ağu* katdılar (Mevlid. «Vesiletün-necat») (139, 277). Təbii ki, sözün qədim türk sözü olması heç bir şübhə doğurmur. Bu söz həm Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, həm də, müasir Azərbaycan dilində işlənir. M.P.Vaqif, Ə.Nəbati və başqa klassiklərimizin dilində *ağı* formasında təsadüf edilir: Aşıqə vəfalı bir həmdəm gərək, Həmdəmsiz bal yesə, ona *ağıdır* (M.P.Vaqif); Məni bir məst qıl saqi, aman, ey gözlərin yağı, Şərabın yox, gətir ağı, Qulağın niyə kar olmuş (Ə.Nəbati). Müasir dildə daha çox poeziya nümunələrində *ağu* sözünə rast gəlinir. Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşərək, fars mənşəli *zəhər* sözü ilə əvəz olunmuşdur. Müasir türk dillərində, əsasən, *ağu* (qumuq, qaraçay-balkar, qaraqalpaq, tatar, karay və s.) və *ağı/ağu* (türkmən, türk (dial.) və s.) fonetik variantlarında işlənəkdədir (128, 67). Bu sözə kırım-tatar dilində *ağuv*, başqırd dilində *ağiv* şəkillərində təsadüf edilir. Tədqiqatçılar qədim uyğur yazılarında *ağuk* – «zəhərlənmək», qırğız dilindəki *u:k* – (<ağuk) «zəhərlənmək», tuva dilindəki *o:ğ* (<ağuğ-) «zəhərlənmək», sarı uyğur dilindəki *ağa* «zəhər» formalarına əsaslanaraq, sözün **ağ* – «zəhərlənmək» felindən yarandığını ehtimal edirlər (128, 67).

Bu da maraqlıdır ki, qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində həmin leksik vahid, tat dilində olduğu kimi, daima sonu dodaq saitli şəkilçi ilə – *ağu* şəklində özünü göstərir. Bunu ən qədim dövrlərdə söz sonundakı -*ğ* şəkilçisinin düşməsi ilə izah etmək mümkündür: *ağığ* > *ağu*. Sifət düzəldən -*iğ* şəkilçisinin tərkibindəki «ğ» samitinin düşməsi ilə sözün son hecasının dodaq lanan variantda işlənməsi qədim və orta əsr yazılı abidələrindəki *aru* (<arıq) «təmiz, saf», *kapu* (<kapığ) «qapı», *alu* (<alığ) «axmaq, sərsəm», *satu* (<satığ) «satış, alver», *saru* (<sarığ) «sarı» və s. sözlərdə də müşahidə

edilir (128, 417). Krım-tatar və başqırd dillərindəki *ağuv/ağiv* «zəhər» variantlarından da sözün ilkin formasının **ağığ* şəklində olması qənaəti hasil olur. Tat dilində sözün *ağu* şəklində mühafizə olunması onu qədim alınmalar sırasına aid etməyə əsas verir.

Ağça/axça – «pul». Sözü ilk dəfə *akça* şəklində Tan sülaləsi dövrünə aid (713-748-ci illər) sikkə üzərindəki yazıda təsadüf edilir (129, 120). Daha sonra orta türk dövrünə aid «Ət-töhfə», «Bulğat əl-muştaq», «Kitab əl-idrak», İbn Mühənnə lüğəti və s. qaynaqlarda qeydə alınmış *akça/ağça* sözü müasir krım-tatar, qaqauz, qırğız, tatar, özbək, uygur, altay, karayim, noqay, qazax, qaraqalpaq və s. türk dillərində də eyni mənada işlənməkdədir (129, 120). Anadolu və Azərbaycan yazılı abidələrində də «pul» mənasını ifadə etmişdir (TS, 69). Azərbaycan dilinin Qazax, Şəmkir, Salyan şivələrində *axça* fonetik variantında işlənərək, «balıqların üzərindəki pul, pərək» mənası bildirir (7, 45). L.Budaqov, N.Dmitriyev, V.Yeqorov, G.Dörfer və b. türkoqlar sözün etimologiyasını *ak* «ağ» sözü ilə bağlamış, *-ca* formantını kiçiltmə, bənzətmə şəkilçisi kimi qiymətləndirmişlər. *Akça/ağça* sözü əvvəlcə yalnız gümüş pula aid edilmiş, daha sonra semantikasını genişləndirərək, ümumiyyətlə, «pul» anlayışı bildirən leksik vahidə çevrilmişdir.

Qabağ/qəbəğ «alın, ön». Göstərilən mənələrdə tat dilinin bir sıra şivələrində, o cümlədən, Quba dialektinin Şudux, Novdun, Çiçi, Bakı dialektinin Balaxanı, Suraxanı şivələrində (*qəbəğ* şəklində) işlənir (4, 8). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *qabaq* sözü yalnız «ön», «irəli», «əvvəl» mənasında məlumdur. Azərbaycan dilinin Qazax və Tovuz şivələrində *qavax* fonetik variantında «alın» və «üz» mənələrində qeydə alınmışdır (6, 104). Həmin leksik vahidin «alın» mənasına

M.P.Vaqifin və Aşıq Ələsgərin şeirlərində təsadüf olunur: *Ay qabaqlı*, bulud zülflü gözəlin, Duruban başına do lanmaq gerek (M.P.Vaqif); Büllur buxaq, lal ə yanaq, *ay qabaq*, Şahmar zülfü pərişanlar dolanır (A.Ələsgər). Sözü «alın» mənası Tali İmaninin «Bəda'i əl-luğət», V.V.Radlov və L.Budaqov lüğətlərində, türk dili dialektlərində, həmçinin xakas, tuva və altay dillərində qeydə alınmışdır (128, 161; 129, 2578; 62). Fikrimizcə, *qabaq* sözünün ilkin mənası tat dilində mühafizə olunmuş «alın» mənasıdır, «üz» və «ön» mənaları həmin məna əsasında meydana gəlmişdir. Eyni semantik proses *alın* sözündə də müşahidə edilir: *alın* «alın» → *alın* «ön» Türk dillərindəki *yüz* «üz» sözü yakut dilində *sü:s* fonetik variantında «alın» mənası bildirir. Ümumiyyətlə, türk dillərində «ön» və «arxa» məfhumlarının insan bədəninin ön və arxa hissələrinin adları ilə adlandırılması geniş yayılmış semantik hadisədir. Bir çox türk dillərində *burun*, *kabak*, *kaş*, *köks*, *yüz*, *manlay* və s. «ön tərəf», *dal*, *arxa*, *ənsə*, *sırt* və s. «arxa tərəf» mənalarını ifadə edir (124, 59).

M.Hacıyev «qəbəq» sözünün «alın» mənasında tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsində işlənməsini şərh edərkən yazır: «Qonaqkənd ləhcəsində *qəbəq* «alın» sözü başqa tat dili ləhcələrində yalnız «üq» və «pişani» (29) kimi təsadüf olunur». Müəllif bu sözlə bağlı lüğətdə xüsusi qeydində yazır: «Klassik Azərbaycan şeirində (xüsusilə M.P.Vaqif və Aşıq Ələsgər dilində) olan *ay qabalı* ifadəsindəki «alın» mənasında işlənmiş *qabaq* sözü tat dilində eyni ilə qalır. Bu, tat sözü deyilmi?» (29, 8).

Açıldı niqabın ay *qabağ*ından,
Aldı başdan ağı, kamalı, Xurşid!
(Ələsgər).

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

Ay kimi şox salıb ayna *qabağı*

Çoxların eyləyib divana, Telli

(Ələsgər)

V.Aslanov *qabaq* sözünün «alın» mənasında bütün ya zılı abidələrdə, xalq şifahi yaradıcılığında geniş işləndiyini qeyd etmişdir (3, 47).

«Qabaq» sözünün müasir Azərbaycan dilindəki «ön, irəli» mənaları da semantik baxımdan alınla yaxınlığı nümayiş etdirir. Semioloji yaxınlıq «ön, irəli» mənasındadır. Alın insanın ön tərəfində, irəli baxan tərəfindədir. «Alın» mənasında işlənən bu söz, görünür, çox-çox əvvəllər tat dilinə keçmişdir. Hazırda həmin söz Azərbaycan dilində «alın» mənasında işlənir.

Qılığ «xarakter, xasiyyət, davranış» (Ab., Lah.). Azərbaycan dilinin Şəki dialektində *qılıx* fonetik variantında «xasiyyət, xarakter» mənası bildirir (11, 135). *Qılıq* sözünə bu mənada M.Kaşğarlının «Divanü-luğat-it-türk» lüğəti və «Qutadğu bilig»də, uyğur, Xarəzm və Cağatay abidələrində rast gəlmək olur (78, 443; 82, 630). Eyni mənə XIV əsrə aid Anadolu yazılı abidələrindən «Xurşidnamə»də əks olunmuşdur: Nə köp yaxşı həmiyyət qıldınız siz, Yaman könlüm *qılığın* bildiniz siz; Alır ola cihanın alığını, Bilür ola za manın *qılığın* (TS, I, 2483). XVIII əsr Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin şeirlərində də bu sözə təsadüf edilir: Günəş üzlü, şirin sözlü, *xoşqılıq*, Ləblərindən axar balı gözəlin. Müasir Azərbaycan dilində bu söz *qılığna girmək* ifadəsinin tərkibində qorunub saxlanmışdır (11, 511). *Qılıq* «xasiyyət, rəftar» sözü *qılmaq* felindən yaranmışdır. Həmin feldən yaranan *qılınç* «xasiyyət, rəftar» sözü də erkən dövr türk yazılı abidələrində geniş şəkildə işlənərkəndir: Kişi əsli bilmək tiləsə açuq, Könül, til, *qılınçı* bu işkə tanuq «Əgər bir kişini tanımaq istəsələr, onun

könlü, dili, xasiyyəti şahidlik edə bilər» («Qutadğu bilik») (14, 71).

Buzlamac/buzlamoc «qalın yayılmış xəmindən bişirilən lavaş növü». Azərbaycan dili dialekt və şivələrində *bozdamac/bozzamac/bozzamaş/bozdamaş* («sac üstündə bişirilən çörək») variantlarında işlənir (6, 64; 53, 77). *Bozdamac/bozzamac* formaları *bozlamac* sözündəki *z* samitinin yanaşı gələn *l* samitinə assimilyativ təsiri nəticəsində yaranmışdır. Tat dilində alınma sözlərdə ilk hecadakı *o>u* səs əvəzlənməsi sistemli şəkildə başqa sözlərdə də özünü göstərir: *qoltuq>qultuğ*, *qoç>quç*, *qolay>qulay*, *qol>qul*, *boğma>bugmə*, *qonaq>qunağ* və s. (55, 8). *Bozlamac* sözünə türk dilinin yazılı abidələrində, həmçinin, dialekt və şivələrində, əsasən, *bazlamac*, *bazlama*, *bazlambac*, *bazlanbac* fonetik variantlarında təsadüf edilir: *Bozlamac* kim, Arapça ona «hibzu't-tabık» derlər, tabiatı kurudur (Edviye, XIV); Pişmiş koyunlar və kaymaklar, peynirler, *bazlambaclar* getirdilər (Muslim, XV); Varın imdi bu hamırları dörd dane *bazlama* idüp sac üzerinde pişirin (Bektaş, XV); Her döğün göğsümün üstünde yanık *bazlamadır*. Sevgi odiyle bu göğsim dahi bir kızgın sac («Divan-i türk-i» Basit, XVI); Dedi yordim, odur derdim ilacı, Teze soğanla yumşak *bazlamacı* (Güvahi, XVI) və s. (78, 471-472; 131, 587-589).

Həmin leksik vahid «Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden və Vatikan nüsxələrində azacıq dəyişikliklə *bazlammac* və *bazlambac* şəkillərində işlənmişdir: Gəldin ol kim solduran soldur, sapadanca yerindən örü turar, əlin-yüzün yumadın toquz *bazlammac*, igən bir küvlək yoğurd gözlər toyunca tıqabasa yer... (53, 136-137).

Yazılı abidələrdə sözün ilk hecasının «a» saiti ilə olduğunu nəzərə alaraq *bazlamac* formasını daha qədim hesab edirik.

Bozlamac formasının ilk hecadakı *b* dodaq samitinin təsiri ilə nisbətən sonrakı dövrdə yarandığını söyləmək mümkündür. Görkəmli türkoloqlar A.Tietze və H.Eren *bazlamac/bazlama* «sac ekmeği, pide; tatlısı bol, kalın gözleme» sözünün türk dili dialektlərində eyni zamanda *pazlama*, *bezleme* fonetik variantlarında işləndiyini qeyd edərək, etimoloji cəhətdən türk dialektlərində işlənən *pazı* «bir ekmeklik hamur topağı; yufka» sözündən *-ma/-mac* şəkilçiləri vasitəsi ilə yarandığını göstərmiş, *pazı* sözünü isə yunanca *mazı* «xamır» sözü ilə əlaqələndirmişlər (57, 298-299; 133, 45). A.Tietze fikrini isbat etmək üçün analoji şəkilçilərlə yaranmış *cizlama*, *çalkama*, *çevirme*, *döğme*, *bulamaç*, *çalkamaç*, *doğramaç*, *döğmeç*, *tutmaç*, *dürmeç* və s. yemək adları bildirən sözləri misal gətirmişdir (139). Lakin misallara diqqət etdikdə, onların hamısının kökündə müəyyən əlamətlərlə bağlı hərəkəli fellərin dayandığını təsbit etmək mümkündür: *çalkamaç çalka* felinə, *döğmeç döğ* felinə, *bulamaç bula* felinə və s. bağlanır. *-ma* və *-mac* şəkilçiləri ilə yaranmış yemək adlarının heç birisinin etimoloji cəhətdən isim kökü ilə bağlılığı müşahidə edilmir. Başqa bir tərəfdən, «xəmir» mənalı sözün əsasında çörək növü bildirən leksik vahidin meydana gəlməsi semantik cəhətdən də özünü doğrultmur. Çünki təkcə *bazlamac* deyil, bütün çörək növləri xəmindən hazırlanır. Buna görə də göstərilən etimologiya *bazlamacın* çörək növü kimi özünə məxsus əlamətlərini əks etdirə bilmir. Bizim fikrimizcə, *bazlamac/bozlamac* sözü səs təqlidi yolu ilə yaranmışdır. Türkmən dilində səs təqlidi mənzəli *bazla* – və *bazırda* – «səs çıxararaq yanmaq» felləri vardır (119, 68). *Bazlamac* sözünün qədim mənalı içərisində «yağlı xəmindən hazırlanmış qalın lavaş növü» mənasının üstünlük təşkil etməsini və yağlı xəminin atəş üzərində bişirilərkən səs çıxarmasını nəzərə alaraq, sözün etimoloji

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

cəhətdən *bazla* – felindən yarandığını güman etmək olar: *baz+la+mac*. Müq.et: *cızlama* «yağda bişirilən çörək növü», *cızbız* və s. Əlavə edək ki, Azərbaycanın bəzi regionlarında eyni lavaş növünü bildirmək üçün *bazlamac* yerinə *yanmaq* felindən yaranmış *yanlama* sözündən istifadə edilir.

Tülək «yunu təmizlənmiş dəri» (Lah., Q., Dəv., Xaçm.). Bu söz tat dili şivələrində dabbaqlıq peşəsi ilə bağlı olaraq yayılmışdır (33, 60). Talış dilində həmin söz məcazi mənə kəsb edərək, «arıq, çəlimsiz» mənəsi ifadə edir: Əhmədi tüləkiş kardə «Əhməd tülək olub, yəni həddindən artıq arıqlıyıb» (24, 76). M.Kaşğarlı lüğətində *tülə* – «tükünü tökmək» və *tülək* «dördayaqlı heyvanların tüklərini tökməsi; qoyun qırxımı» mənalarında işlənən sözlər bilavasitə tat dilindəki *tülək* sözü ilə bağlıdır. *Tülək* sözünün kökü *tü* «tük» şəklində M.Kaşğarlı lüğətində, habelə bir sıra başqa yazılı abidələrdə qeydə alınmışdır (42, 387; 667; 139, 3865-3867). Buna, əsasən, sözün etimologiyasını *tü+lə+k* şəklində izah etmək mümkündür. Burada *-lə* isimdən fel, *-k* isə feldən sifət düzəldən şəkilçidir. Müq.et: *kəsik, yanıq, pozuq, əzik* və s.

İlk dövrlərdə sifət kimi işlənən söz daha sonra substantivləşərək semantik cəhətdən *tülə* – «tükünü tökmək» felinə bağlı proses adına çevrilmişdir. *Tülək* sözünün kökü olan *tülə* – feli Azərbaycan dilinin Quba, Şamaxı, Şəki, Qax şivələrində də «tükünü dəyişmək, tükünü tökmək (heyvan haqqında) mənəsi ifadə edir (6, 392). Eyni mənəli *tülə* sözünə Y.V.Çəmənşəminli və Ə.Vəliyevin əsərlərində də, təsadüf edilir (8, 217-218).

Əmrəq//əmrəg «dost», «yaxın» (Q., Qon. k.). Bu qədim türk sözü «amraq»ın fonetik cəhətdən dəyişmiş variantıdır. V.Aslanov bu sözün nə üçünsə «xəsis», «vurulmuş, eşqə düşmüş» mənalarında XVII əsrə qədər işləndiyini, «*amir-//əmir-*» felindən törəmə olmasını, fars dilinə keçməsinə göstərmişdir (3,

245).

Qədim türk sözləri lüğətində «amra-» sözü «sevmək» mənasında verilmiş, onun bir sıra derivatları – *amrak* «sevmək», *amrançığ* «sevgili», «yar», *amranmaq* – «məhəbbət, sevgi, göstərmək», *amranmağlıq* «sevgi, məhəbbət oyadan» və nəhayət, *amraq* – «sevgili», «yar» derivatları qeyd edilmişdir (78, 41-42). Müq. et: *imrənmək* «mehr göstərmək» (7, 257).

Qiziz «xəsis» (Q.). Qədim türk sözü olan *qiz* eyni semantikaya malikdir. Türk dillərində bu söz kökünün müxtəlif mənaları – müasir dildə işlənən «qız», «bahalı, qiymətli», «xəsis», «ac» mənalarını ifadə etməsi göstərilmişdir (78, 449-450). Azərbaycan dilində «qızırğanmaq» «əsirgəmək», «xəsislik etmək», «verməyə əli gəlməmək», «bir şeyi başqasına çox görmək» mənasında mühafizə olunmuşdur (18, 507). Həmçinin müq. et: *qirnis* «xəsis» (7, 336).

Qizluq «çatışmazlıq», «qıtlıq» (Q., Dəv., Xaçm.). Tat dilində bu söz «quraqlıq nəticəsində taxıl çatışmamazlığı» mənasında işlənir. Onun «qiz» kökündən *-luq* şəkilçisi ilə düzəlməsi şübhə doğurmur. Qeyd edək ki, bu söz «qıtlıq», «qəhətdik», «aclıq», «bahalıq» mənalarında Azərbaycan dilində işlənmişdir. Ş.Xəlilov bu sözün göstərilən mənalarına aid konkret nümunələr vermişdir: *Qizluq* dünyayı dutdı... *Qizliğ* ilə qamusu zar oldılar. Müəllif Mustafa Zəririn «Yusif və Züleyxa» poemasının dilində işlənmiş türk mənşəli arxaizmlərdən bəhs edərkən, bu sözü qeyd etmiş, onun «Təfsir»də (XII-XIII), Qütübün «Xosrov və Şirin», Seyfi Sarainin «Gülüstən» poemalarında, həmçinin, orta əsr türk ədəbiyyatında da «bahalıq», «qıtlıq», «aclıq» və s. mənə çalarlıqları yaratmasını göstərmişdir (40, 34). Qıtlıq taxılın olmaması, aclıq və çatışmazlığı bildirir. Bu mənada quraqlıq nəticəsində taxıl çatışmazlığını bildirmək üçün tatların bu sözü işlətməsi qədim

türk sözünün semantikasına tam müvafiq gəlir.

Qart «qoca», «əldən düşmüş» (insan haqqında) (Lah., Məl.). Qədim türk leksik qatına aid sözdür. Şübhə yoxdur ki, *qarı* sözü də bununla bağlıdır. V.Aslanov göstərir ki, *qarı* sözünə «qoca, qocalmaq» mənalarında bütün abidələrdə rast gəlinir. Müasir Azərbaycan dilində «qoca qadın» mənasında işlənir. Sözü kökünün «qar» olması ehtimalı var. Qart məhz bu kökdən törəmədir.

Qısqi «sıxma», «təzyiq». Əsasən, lahıç ləhcəsində qeydə alınmışdır. Mənə qe kısqi məti. «Mənə çox təzyiq göstərmə» (Lah.). Qədim türk. *qıs* sözüdür. Müasir dildə işlənən *qısmaq* feli də yaxın semantika daşıyır. Azərbaycan dilində işlənən «boynunu qısmaq» sıxıntı və çətinliklə bağlı olduğundan, tərkibdəki *qıs* «sıxma» anlamına yaxındır.

Diriq «arıq». Türk dillərində işlənən *turuk* sözü ilə eyni anlamdadır və şübhəsiz ki, bu söz əsasında formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilində *arıq-tırıq* ifadəsində qorunub saxlanılmışdır.

Dirrik//dirlik «ailənin ehtiyacını ödəyən, bostan», «bağ». Mənbə etibarilə qəd. türk. *tirilik* «həyat» sözü ilə bağlıdır.

Dəzgəçi «ovçu» (Qon. k.). Bu söz qədim türk sözü olan *tuzaq//duzaq* «tələ» sözünün əsasında formalaşmışdır. Lap qədimdə ov, silahla yanaşı, tələ ilə tutulmuşdur. Tələ ilə ov edənlər *tuzaqçı* demişdir.

Bo(bö) «böy». Türk dillərində bu söz *böq* fonetik variantında işlənir. Maraqlıdır ki, tat dilində bu sözün *böqca* derivatı var. Həmin söz «qorxulu» anlamında işlənir. Derivatın tərkibindəki *-ca* şəkilçisinin türk dillərinə məxsusluğu heç bir şübhə doğurmur.

Suqra//suvra «gil qab» (Dəv., Xaçm.).

Ostin «paltarın qolu» (Lah.). Pəncəkə ostini qutəhi «Pen-

cəyin qolu qısadır». Qədim türk dilində bu söz (*astın*) «aşağı» mənasını bildirmişdir (78, 61).

Çıgriğ «qarqara, makara, sap çarxı» (Lah.). Umhəli nənəman əzin çıgriğhon bafuruxtanbı. «O vaxtlar nənəm bu sap çarxından satırdı». Bu söz türk dillərində müəyyən fonetik dəyişikliklə həmin mənada işlənmişdir (78, 148).

Qirt «az, kəsik» (Lah.). Mü sərə *qirt-qirt* soxte «Başının tükünü *kəsik-kəsik* edib». Həmin söz türk dillərində eyni fonetik tərkibdə və eyni mənada işlənmişdir (78, 442).

Dağar «mal, qoyun, keçi dərisindən tikilmiş kisə» (Lah.). *Dağara* biyor bərə «Dağarı gətir bura». Bu söz lüğətlərdə müəyyən fonetik dəyişikliklə «kisə, torba» mənasında qeydə alınmışdır (78, 588). Müq.et: az. əd. *dağarcıq*, az. dial. *dagar* (7, 116).

Tuş «tuş gəlmək, rast gəlmək» (Lah.). *Tuş* umoran «rast gəlmək». Qədim türk dillərində də bu söz *tuş* formasında, həmin mənada işlənmişdir (78, 590). Müq.et: az. əd. *tuş gəlmək*, *tuşlamaq*, *tay-tuş*.

Uruğ-turuğ «nəsil, nəvə, nəticə» (Lah.). Mənə *uruğ-turuğman* həmmeyi misgəri sənətirə kor fidoşond. «Mənim uruğ-turuğumun hamısı misgərlik sənəti ilə məşğul olmuşdur». Lüğətlərdə bu sözlər ayrı-ayrılıqda müvafiq olaraq «nəsil, kök» və «arıq, əldən düşmüş» mənalarında işlənmişdir (78, 588, 615).

Ütüğ «zirək», «diribaş» (Xaç., Dəv., Q.). Bə bore ə dəst *ütügi*. «İş barədə əldən *itidir*». Mahmud Kaşğirinin lüğətində bu söz həmin mənada göstərilmişdir (42, 99).

Arxış «dua» (Lah.). Um ruz ye arxışı qazanc soxti. «Bu gün bir *arxış* (alqış) qazandın». Qədim türk dillərində bu söz «səs, səda» mənasını ifadə etmişdir (42, 123).

Kəsüy «yazıq», «fağır», «qəlbisinq» (Q., Dəv.). Kəsüyə

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

mərd ə dəmicə bərə güzət bə soxtan «Yazıq kişi bayaqdan burada gözləyir». M.Kaşğarının lüğətində bu söz «yazıq, bədbəxt, yetim» mənasını bildirmişdir (78, 302).

Tat dilinə Azərbaycan dilindən keçmiş türk sözlərinin tarixi-müqayisəli və etimoloji təhlili göstərir ki, bu dillər arasındakı leksik əlaqələr çox qədim tarixə malikdir.

Aşiq Ələsgər yaradıcılığında da *tülək* sözünə rast gəlirik: «İtkin düşdü *tülək* tərən, Sar da kəklik alan oldu».

Azərbaycan dialekt və şivələrində (tükünü) *tüləmə* «xəstəlik nəticəsində tükü tökmə» sözü işlənir (39, 74).

Damad//domod «kürəkən» (Ab., Q., Xaç., Lah.). Fars mənşəli söz olub, Azərbaycan dilinin Quba şivəsində, müasir türk dilində eyni mənada işlənir.

Tanış-bilüş «tanış-biliş» (əksər şivələrdə). Bo unca yə ta *tanış//bilüş* nədərü. «Orada bir *tanış-bilişi* yoxdur» (Ab.).

Tanış və biliş söz formaları müvafiq surətdə *tanımaq və bilmək* felləri ilə bağlıdır.

Qədim türk yazılı abidələrində, o cümlədən Yusif Balasaqunlunun «Kutadqu-bilik» əsərində və Əhməd Yuknekinin «Ətabat-ül-həqayıq» («Həqq qapısı») əsərində, eləcə də qədim türk lüğətində bu söz «aşağı, aşağıdakı, aşağı hissə» mənalarında işlənmişdir (14, 21).

E.Sevortyan *astin* sözünün türkmən, qaraçay-balkar, uyğur, qırğız, tatar, başqırd, qaraim və s. dillərdə və qədim yazılı abidələrdə «aşağı hissə»; «aşağıda yerləşən məkan» mənalarını kəsb etdiyini qeyd edir (125, 195-196). *Ast* sözünə əlavə olunan -ın, -in və s. şəkilçiləri kök-əsasın semantikasına başqa mənalar əlavə etmir.

Türkmən dilində də *ast* (aşağı, aşağı hissə) mənasında qeydə alınmışdır.

Qeyd etməliyik ki, «aşağı», «alt» mənası müasir Azər-

baycan dilində geniş surətdə işlənən *astar* sözündə də qalır.

Saray//saroy «saray, imarət» (Ab., Lah.). Badə amaran bə saray bə huzur padşəh «Sonra saraya, padşahın hüzuruna gəlir». İn saroy iş ü duxtə soxte. «Bu imarəti də o qız tikdirib». Əslində bu söz fars mənşəlidir, amma o, türk dillərində də müxtəlif mənə və formalarda işlənmişdir.

Qəzğun/qəjğun «qazan» (Ab., Q., Qon. k.). Bel ə düşünmək olar ki, türk. *qazğan* sözünün tat dili mühitində düşdüyü şəkillərdən biridir. *Qazğan* forması üçün bax:

Yələq/yələğ/yələq/yələğ «yalaq» (Q.).

Yalaq sözü itə yal vermək üçün yerdə qazılmış çalanı bildirir. O, mənşəcə *yal* sözündən törəmə olan *yalamaq* feli ilə bağlıdır (58, 412).

Quba şivəsinə aid olan materiallardan görüldüyü kimi, itə yal vermək üçün müxtəlif qab-qacaqlardan da istifadə etmişlər. Bu bir növ həyat şəraitindən asılı olaraq belə olmuşdur. *Yələğ* ə xürdə luğnə qabiş əbirən, ə ahuniş «Yalaq sınıq sax sı qabdan da olur, dəmirdən də». *Yələğ* seg mundey bə zir poy koumiş həl-hül birey «İtin yalağı camışın ayağının altında qalıb əzik-üzük olub» və s.

Yələğ//yeləğ «köhnə qab-qacaq» leksemi Lahıc ləhcəsində məcazi mənada, «çirkli, yuyulmamış qab-qacaq» mənalarında da işlənir, Məs.: Çüstü, in yələğ-mələğə vəçireyi bə tağçə?! «Nədir bu yalaq-malağı yığmısan taxçaya?!».

Quba ləhcəsində təkcə *yalaq* sözü yox, *yal* sözü də işlənir. *Yal* segə fukunind diyə, həyvun mürd ki, ə güsneyi! «İtin yalını tökün də, heyvan acından oldü ki!».

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili
Tat dilində ərəb-fars dillərindən alınmalar.

Ərəb alınmaları Azərbaycan tatlarının dilində aşağıdakı ərəb alınmalar qeydə alır, *alim//ölim* «alim», *ar//or//ör* «həya, utanma, sıxılma»; *arif//orif* «arif»; *aşura//öşürö* «aşura», «onuncu»; ərəb qəməri təqvimində (hicri-qəmərində) məhərrəm ayının onuncu günü (dini matəm); *valideyn//volideyn* «atana»; *varış//vorış* «varış»; *vəfadar//vəfodor//vəfador* «vəfalı, etibarlı, sadıq»; *ğamət//qomət* «boy-buxun», «qamət, qədd-qamət»; *ğeyri//qeyri* «başqa, özgə, qeyri»; *ğabz//ğəbz* «alma, tutma, çıxarma; qəbul etmə; pul və ya şeyin qəbul edilməsinə dair verilən sənəd, kağız; *ğadr//qədr* «qiymət, dəyər», «qədr»; «etibar, şərəf, məziyyət»; *ğazab//ğəzəb* «acıq, hirs, hiddət»; *qəbohət//ğəbohət* «çirkin iş, yaramaz hərəkət, eyibli iş»; *dars//dərs* «elm və fənni öyrənmək üçün gündəlik məşğələ, təlim», «dərs»; *ayıb//eyb//eyib* «nöqsan, qüsurlu»; «biabırçılıq»; «həyasızlıq, eyib»; *eyzən* «tamam, hamısı»; *elm//ilm* «bilik, məlumat, elm»; *əblah//əbləh* «axmaq, qanmaz, ağilsız, sarsaq»; *ağıl//ağl//əğl* «ağıl, düşüncə, şüur, idrak»; *ağrabə//ağrəbə//əqrəbə* «qohumlar, yaxın adamlar, qohum-qardaş»; *ələm* «ağrı, acı, dərd, qəm»; «dini bayraq»; *əndam//əndom* «bədən, vücut», «əndam»; *istiğamət//istiğomət* «hərəkət yolu»; «cəhət, yön, tərəf», «istiğamət»; *yağut//yəqut* «qırmızı rəngli parlaq qiymətli daş»; *kəvin* «kəbin», «kəbin haqqı» (boşandıqda və ya öldükdə şəriətə görə qadına verilən pul və ya mal); *kamil//kömil* «ağıllı adam»; «hərtərəfli yetişmiş adam»; «elm və mərifət sahibi»; «bütöv, tam, mükəmməl»; *məqsəd//məqsəd* «arzu, istək, məram», «məqsəd»; *mərəz* «xəstəlik, naxoşluq, azar», köhn. «məraz»; «dərd»; *mərifət//mərifət* «qanacaq, tərbiyə»; «hər şeyi başa düşmə», «mərifət»; *məxluq//məxluğ* «xəlv olunmuş, yaradılmış (insan, heyvan, əşya və s.)», «məxluq».

T.Əhmədov göstərir ki, ərəb mənşəli sözlərin cüzi bir hissəsi tat dilinə birbaşa keçmişdir. Müəllif *xollu* «dayı», *amu*

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

«uzaq əmi», *gal* (*zərən*) «çağırmaq», *da* «pis (uşaq dilində)», *cə* «xırda balıq», *çəh* «çirk, kir», ərsi «toy», *keret* «dəfə»*, *ləhmə* «palçıq», *zə rəyin* «meşə ağacı», *şə di* «gavalı növü», *həsü* «xəşil» sözlərini bu qəbildən sayır (22, 151).

Fars alınmaları – Azərbaycan tatlarının ləhcə və şivələrində işlənən fars mənşəli sözlər *agah//agoh//aqah//aqoh* «agah», *ahən//ohun* «dəmir», *bab//bob* «layiq, münasib», *babat//bobət//babut*, *orta hal*, «vəziyyət», *baxış//bəxş* «bəxşiş, bağıslama, hədiyyə, ehsan»; «mərhəmət, şəfqət», *birinc//bürünc* «düyü», *buy//bü* «iy», *bilind//bülünd//bülənd* «uca, yüksək, hündür», *qədirdan//qədirdan* «qədir bilən, qiymət bilən», *damad//domod* «kürəkən», *dəstgirə//dəstgir/dəsgir* «qulp, dəstək»; «səbət», *dilkəş//dilkeş* «könül çəkən, cəlbedici, xoşagənlən, valehedici»; «muğam adı», *diltənq//diltənq//diltəng* «qəlbi, ürəyi sıxılan, darıxan»; «dilxor, məyus», *ənar//ənor* «nar», *yek//yək* «bir, tək», *kam//kom* «mətləb, istək, arzu, murad», *kaman//kamon* «yay» (silah); «qövs», *kar//kor* «iş, əməl, məşğələ, peşə»; *kisəbur* «cibgir, oğru», *kur* «kor», *kuh* «dağ», *gürg//girg//qurq* «canavar», *lağar//loğər* «arıq, zəif, cansız», *ləziz* «ləzzətli, dadlı», *lərzə* «titrəyiş», *ləbələb* «kənarına qədər, dopdolu», *mahi//mohin* «balıq», *ləng//lanq//lənq* «çolaq, şikəst, axsaq»; «usanma, dayanma, gecikmə»; *məğz* «beyin, ağıl»; «damaq»; «bir şeyin, məsələnin əsli, əsası, canı», *mülüh//mələh//mələx* «çəyirtkə», *mərd//mard* «kişi»; «ər»; «adam», *muy//mu//mü* «tük, saç, tel»; *micə//micə* «kiprik», *peyda//pöydö* «aşkar, zahir, meydanagəlmə, çıxma», *peyman//peymun* «and, əhd»; «bağlaşma, razılaşma»; *rubah//ruva* «tülkü», *rubaru//rübərri* «üz-üzə, üzbəüz».

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili
Tat dilində rus dilindən alınmalar.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq edilməsindən sonra Azərbaycan xalqı ilə rusların arasında ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr inkişaf etmiş və genişlənməyə başlamışdır. Bu dövrdən başlayaraq, rus dilindən Azərbaycan dilinə sözlər keçməyə başlamışdır. Zaman keçdikcə belə sözlərin sayı artmışdır. Rus dilindən alınmalar Azərbaycan dili vasitəsilə tat dilinə də daxil olaraq işlənməkdədir (65, 102-103). Məs: *qarnizun, kamandır, kapitan, podpolkovnik, pulk, saldat, mayur, buxaltir, matrus, maşinist//moşinçi, şovir (şofer), tıxaxturist//traxaxturçi, sumovar//sümovar/simvar, vedrə, lum, bulaşə (yubka), rumkə, quruşkə//kuruşkə, fənar, silis, cimix//cimix (cmix), abed, çuxutkə (çaxotka-dan, pırvoy/surt (əla növ), zoud (zavod).*

Tat dilində digər dillərdən alınmalar.

Dağ yəhudilərinin dilində qədim yəhudi sözləri qorunub saxlanmışdır. Alınma dili öz döğma dilinə çevirən (bunun analogiyası dünya xalqlarında olduqca çoxdur) yəhudilər ailəməişət, xüsusilə din və onun mərasimlərinə dair leksik vahidləri (bunların bəziləri yəhudi dili ilə qohum olan qədim ərəb dili leksemləri ilə eyniyyət təşkil edir) tat dilinə gətirmiş, beləliklə də, alınma, özününkü olmayan (qeyri -semit dil olub, İran dillər qrupuna daxil olan) tat dilini bir növ özününküləşdirmiş, ona milli-semit tərkibi vermişlər. Bu da təbiidir. Çünki yəhudilər tat deyillər, Azərbaycana gələndən sonra tat dilini qəbul etmişlər. (Yaxın vaxtlara qədər Azərbaycanda olmuş, bu torpağa köçüb gəlmiş bəzi tattedilli erməni kəndlərinin əhalisi kimi). Məs.: Tat dilində müsəlman ay adları ilə yanaşı, indi, əsasən, Avropa ay adları işlədilir. Yəhudilərsə mart ayının 20-21-dən başlanan aylar qədim

yəhudi adları ilə adlandırılırlar: *nisan* (mart-aprel), *iyer* (aprel-may), *sivon* (may-iyun), *tomuz* (iyun-iyul), *ov* (iyul-avqust), *ilül* (avqust-sentyabr), *tişri* (sentyabr-oktyabr), *xəşvon* (oktyabr-noyabr), *kisləv* (noyabr-dekabr), *divid* (dekabr-yanvar), *şəvəd* (yanvar-fevral), *odor* (fevral-mart; uzun ildə: *voodor*).

Dağ yəhudiləri bu gün belə danışdıqları tat dilində yəhudi-semit (ivrit) dilinin ən qədim qatlarına gedib çıxan çoxlu dini, ailə-məişət termin-sözlərini işlədirlər. Bu leksik vahidlər bu gün də həmin ləhcənin sabit leksik tərkibini təşkil edir. Həmin ləhcədən gətirdiyimiz aşağıdakı materiallar buna misal ola bilər: *baxur* «cavan», *bit* «ev», *broxo* «xeyir-dua», *barux* «xeyir-dua verilmiş (iş, adam)», *bəhimo* «heyvan», *cədoy* «qurbanlıq (heyvan)», *quf* «bədən, vücut», *qənidim* «cənnət», *qadəş* «müqəddəs», *qadiş* «mərhuma oxunan dua», *qolut* «qovulma, sürgün», *qıyno* «matəm mahnısı», *dofus* «möhür», *dohan* «ruhani atanın dua oxuyanda ekstaz vəziyyəti», *dərəşo* «dua (oxunan)», *zəxüt* «yaxşılıq», *zox* «pəklilik», *zəmiro* «dini mahnı oxuma», *zəmirüt* «dini mahnıları oxuyan şəxs», *bəs* «qərb», *id* «şahid», *isroylümə* «yəhudi dinini təbliğ edən şəxs», *kadim* «şərq», *timon* «cənub», *sofun* «şimal», *kətubo* «kəbin kağızı», *sinaqoqda* «təsdiqlənmiş sənəd», *kəllə* «gəlin», *lovonə* «ay», *mesovo* «qəbir (əlhət) daşı, baş daşı», *miğdoş* «məbəd», *midbor* «səhra, çöl», *midraş* «mədrəsə», *mizbəyax* «qurban kəsilən yer», *miyus* «murdar», «napak (adam, heyvan)», *milo* «sünnət», *minhəq* «dini adət, mərasim», *misva* «müqəddəs dini borc», «din xatirinə xeyirxahlıq», *molqut* «şəhid», *moloxo* «iş, fəaliyyət», *molxut* «ağa, hökmdar», *moləxo* «pıçaq», *motono* «allah vergisi», *moşiyax* «ziyarət» (messiya), *müri* «müəllim», *məsliyax* «müvəffəqiyyət», *namaz* «namaz», *nimaz* «yəhudi kilsəsi» (sinaqoq), *nişir* «artal», *novi* «peyğəmbər», *nəşumo* «can, ruh»; *odomi* «adam», *olo* «aid» (özünə bəraət zamanı),

omin «amin», *paroşo* «müqəddəs kitab», *pesax* «pasxa», *rabi* «savad», *rav* «alim», *roqiyaq* «göy»; *rufi* «həkim»; *rəşoq* «zalım», «günahkar»; *sedəğa* «sədəqə», *sisid* «kəbin kəsildə təzəbəylə gəlinin üstünə salınan örtük»; *sifir* «kitab», *suko* «novruz»; *suf* «son», *tahnit* «oruc»; *tiro* «tövrət»; *təlmid* «şagird», «köməkçi»; *təfilim* «dua-səna», «alqış»; *təşuvo* «tövbə»; *xalaf* «əvəz edən», «nəslin davamçısı», «xələt»; *xələt* «xalat», *hazzon* «ruhani», *hazzir* «donuz əti», *haton* «bəy (evlənən oğlan)», müq.et: azərb. *xatun/xatın*; *haham* «başkəsmə mərasimi»; *həşqoho* «allah nəzəri», *şadar* «şəxsiyyət vəsiqəsi»; *şiro* «dini nəğmə»; *şobot* «şənbə»; *şovo* «and içmək»; *şolum* «salam»; *şolumi* «əmin-amanlıq»; «dostluq»; *şomoş* «yəhudi məbədidə xidmət edən şəxs», *ivri* «yəhudi»; *ozun* «günah»; *hədinoy* «bir allah», *milix* «məlik», «padşah»; *ərif* «axşam qaranlığı», «toran», «alatoranlıq»; *ətiyüt* «dövr», «zaman» (30, 80-82).

Tat dilində türk-monqol elementləri (1, 304-329). Azərbaycan dili ilə ortaq olan bir sıra türk-monqol elementləri mövcuddur ki, həmin leksik vahidlər Azərbaycan dili vasitəsilə tat dilinə keçmişdir. Həmin leksik vahidlər aşağıdakılardır: tat. *tatar* (azərb., monq. ib.); tat. *kağaz/kağəz/koğəz* (azərb. *kağız*, monq. *çaas*); tat. *seyrəq/seyrey* (azərb. *seyrək*, monq. *siyrəq*); tat. *sərün/sərin* (azərb. *sərin*, monq. *səriün*); tat. *buğa/büğö* (azərb. *buğa*, monq. *bux*); tat. *bez* (azərb. *bez*, monq. *bes*); tat. *çiçəg/çiçeq* (azərb. *çiçək*, monq. *çeçeq*); tat. *zöendun/şoindun* (azərb. *gecə donu*, monq. *şöniygən*); tat. *quymağ/quymoğ/qiymoğ* (azərb. *quymaq*, monq. *xuymaq*); tat. *çöl/çul* (azərb., monq. *çöl*); tat. *qaburğa/qaburğö* (azərb. *qabırğa*, monq. *xavırqa(n)*); tat. *başmağ/başmoğ* (azərb. əd. *başmaq*//dial. *başmağ*, türk. *başmak*); tat. *yapunci/yapuncü* (azərb. *yapıncı*, türk. *yapınca*); tat. *sanduğ/sanduğ* (azərb. *san-*

dıq, türk. *sunduk*); tat. *cülgi//cülqi* (azərb. *corab*, müq.et: *cılqı* «tükü təmizlənmiş dəri» türk. *çulok*); tat. *kərpic* (azərb. *kər-pic*, türk. *kərpic*); tat. *ambar//ambor* (azərb. *ambar*, türk. *ambar//anbar*); tat. *palaz//paloz* (azərb. *palaz*, türk. *palas*); tat. *saray//səroy* (azərb. *saray*, türk. *saray*); tat. *tapança//tapançö* (azərb. *tapança*, türk. *tapança*) və s.

Azərbaycan tatlarının dili ilə Avropa dilləri arasında əlaqə yoxdur. Lakin Azərbaycan-tat dil əlaqələri prosesində Avropa mənşəli sözlərin tat dilinə keçməsi də müşahidə olunur. Avropa mənşəli sözlər tat dilinə yalnız Azərbaycan dili vasitəsi ilə keçir. Azərbaycan dilinin aldığı və artıq onun lüğət tərkibinin ümumişlək leksik layında qərarlaşmış sözlərin bir qismi Azərbaycan dilinin təmasda olduğu başqa dillərə keçir.

L.P.Krısın göstərir ki, sözalmanın əsas səbəbi və şəraiti müxtəlif xalqlar arasında dil əlaqələrinin nəticəsidir (142). İkidillilik oxuma, tərcümə, xarici mətbuat sahələrində çap olunmuş yazıların şərhı, beynəlxalq tədbirlərdə iştirak kimi nitq fəaliyyətlərini əhatə edən proseslərdə yeni anlayışları ifadə edən sözlərin miqdarı çoxalır.

Müasir dövrdə mövcud ictimai-siyasi şəraitlə bağlı olaraq, Azərbaycan dilinə keçən Avropa mənşəli sözlərin sayı artmağa başlamışdır. Bu sözlərin heç də az olmayan bir qismi tat dilinə də keçir və bu dildə də onların işlənmə dairəsi tədricən genişlənilir. «Müasir adam 50 il, 30 il əvvəlki adam deyil. Kütləvi savadlanma, gündəlik mütailə, təbliğat və təşviqat müasir zəhmət adamını çox irəli aparmışdır. Qəzet və jurnallar, radio və televiziya, kino və teatr, kitab hamının nəsibi olmuşdur. İndi hər kəs müasir elmlərdən müəyyən hazırlığa malikdir. Bu isə o deməkdir ki, müxtəlif elmlərə məxsus çoxlu terminlər indi ümumxalq sözüne çevrilməkdədir» (2, 49).

Avropa mənşəli alınma sözlər arasında *kommersiya* və *bank* terminləri xüsusi yer tutur. Hazırda Azərbaycan dilində işlənən *barter, diler, biznes, biznesmen, distribüter, investisiya, investor, market, supermarket, minimarket, infilyasiya, denominasiya, lizing, aqrolizing, biznes-klub, ipoteka, kredit, dinamik kredit, kliring* və s. kimi Avropa mənşəli sözlər genbol işlədilir. Qeyd olunan sözlərin əksəriyyəti iqtisadiyyat terminləridir. Onlardan bəziləri ümumişlək leksik laya da yol tapa bilir və danışıq dilinə də keçir. Azərbaycan tatlari bankdan, kreditdən istifadə edirlər. Tatlar arasında da biznes fəaliyyəti ilə məşğul olanlar var. Tatlar yaşayan kəndlərdə yeni açılmış mağazanın «market» adlandırılması özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa mənşəli sözlər tat dilinə yenə də Azərbaycan dili vasitəsi ilə gəlir. Bu bir növ beynəlmiləl bir prosesdir. «Xarici leksika müasir rus cəmiyyətinin bütün sferalarına nüfuz edir, gündəlik məişətə daxil olur, rus dili üçün adi olan sözləri əvəz edir, əvvəllər kapitalizm cəmiyyətinə aid edilən anlayışları adlandırır» (142). Eyni proses Azərbaycan dili üçün də səciyyəvidir. Əvvəllər Azərbaycan dilində *bank* sözü işlənmişdir. Bank dövlət müəssisəsi olduğundan bank müdiri vəzifəsi də olmuşdur. Hazırda xüsusi banklar, özəl banklar əksəriyyət təşkil edir. Ona görə də *bank* sözü ilə yanaşı, *bankir* termini də işləklik qazanmışdır. Bu söz də Azərbaycan tatlari dilinə keçmişdir.

Elmi-texniki terminologiya öz mahiyyəti etibarilə əhəmiyyətli dərəcədə beynəlmiləl xarakter daşıyır, çünki müasir dövrdə hər bir yeni kəşf, elm və texnikanın yeni nailiyyəti bütün xalqların malı olur. Xalqların ictimai-siyasi inkişafı da qanunauyğun şəkildə beynəlxalq ictimai-siyasi terminologiyanın yaranması ilə bağlıdır (48, 9-10).

Milli (yaxud artıq milliləşmiş) olanla beynəlmiləl olan

qarşılaşır; bu xüsusiyyət bütün türk dillərində özünü göstərir (48, 10). Qarşılaşma bir qayda olaraq funksional -üslubi diferensiasianın ədəbi dildəki dərinliyi ilə idarə olunur, belə ki, adətən, beynəlmiləl söz elmi, yaxud elmi-texniki ədəbiyyatın, milli (eləcə də milliləşmiş) söz isə, məsələn, bədii ədəbiyyatın dilində mühafizə edilir. Şübhəsiz ki, həm beynəlmiləl olanı, həm də milli olanı yaşadan i ctimai-mədəni baza mövcuddur və bunlar dil tərəküründə öz proyeksiyasını tapır, nəticədə, lüğət tərkibində paralel-sinonim vahidlərin yaşaması üçün şərait yaranır.

Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibinin inkişaf və zənginləşməsində iştirak edən alınma Avropa mənşəli sözlər kifayət qədər çox olmasa da, var. Bir zamanlar bu dilə keçmiş *amnistiya, kosmopolit, bazis, plenum, kommunist, anarxiya, avanqard, baykot, biznes, büdcə, turist, turizm, teletayp, pioner, anonim, lider, mitinq, taktika, de putat, kadr, kollektiv, konstitusiya, protokol, strategiya, podrat* sözləri ilə yanaşı, *kompüter, internet, spiker, parlament, kriminal, telestar, şou, rep* və s. bu kimi sözlər də indi tat dilində özünə yer tapır. Tat dilindəki Avropa mənşəli sözləri müəyyənləşdirmək, onları etimoloji təhlilə cəlb etmək tat dilinin leksikasının öyrənilməsi səviyyəsində böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində Avropa mənşəli sözlərin alın-masının müxtəlif məsələləri tədqiq edilir. Tat dilində bu və ya digər Avropa mənşəli sözün işlədilməsi zamanı baş verən fonetik, eləcə də semantik dəyişmələr Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmış rus və başqa dillərə məxsus sözlərdə olduğu kimidir. Bu baxımdan həmin məsələlərə də kifayət qədər geniş yer verməyə ehtiyac duyulmur.

NƏTİCƏ

Tatlar irandilli xalq olub, Xəzəryanı ərazilərdə, əsasən, İranda, Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında, Abşeron yarımadasında, Dağıstanın cənub-şərqində, Dərbənd və Mahaçqala şəhərlərində məskunlaşmışlar. Azərbaycan ərazisində tatlar, əsasən respublikanın İsmayılı, Xızı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi və Abşeron ərazilərində daha sıx şəkildə yaşayırlar.

Yazısız dillərin tarixinin öyrənilməsi üçün başqa material olmadığından, dialekt və şivələrin lüğət və nitq nümunələri müstəsna əhəmiyyət verdiyi kəsb edir. Dialekt faktlarına əsaslanmaqla, dilin öz inkişafı boyu onda baş vermiş dəyişikliklər və ona təsirləri üzə çıxarmaq olur. Daha qədim dövrlərdə baş vermiş dəyişikliklər haqqında təsəvvürləri isə bu dili qohum dillərlə, xüsusən də, yazılı abidələri olan dillərlə müqayisə etməklə, üzə çıxarmaq mümkündür.

Aparılan tədqiqatlara əsaslanmaqla, belə demək olar ki, elmə iki tat dili məlumdur. Bunlardan birincisi «məx susən tat dili», ikincisi isə dağ yəhudilərinin istifadə etdiyi «yə hudi-tat dili» adlandırılır. Hər iki dil mənşəcə hind -Avropa dillərinin İran qrupuna daxildir. Tarixi-dialektoloji təsnifata görə, «tat» və «yəhudi-tat» dilləri cənub-qərbi İran dillərinə aid olub, fars və tacik dillərinə yaxındır.

Tat dili ilə yəhudi tatlarının dili arasında quruluş ya xınlığı ilə yanaşı, əhəmiyyətli dil fərqləri də var. Bu, həmin dillərin daşıyıcılarının ünsiyyət prosesində bir-birini tam başa düşməməsinə səbəb olur. Tat dili Azərbaycan, dilinin, yə hudi tat dili isə daha çox ivritin təsirinə məruz qalmışdır.

Tat dilinin tədqiqi XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır.

Azərbaycanda yaşayan tatların dilindəki ləhcə fərqlərinin

müəyyənləşdirilməsi və həmin ləhcələrin sərhədinin təyin edilməsi üçün fonetik, leksik-qrammatik fərqlərlə yanaşı, dini fərqlər də əsas götürülmüşdür. Tat ləhcələrinin ilkin təsnifinə görə, bu dilin 1) şimal (sünni) şivələri – Quba, Dəvəçi, Qonaqkənd rayonları və Xızı rayonunun Qızıl Qazma kənd sovetliyi ərazisində yayılmış şivələr; 2) mərkəzi (şiə) şivəsi – Xızı rayonunun Ərüşküş və Dağquşçu kənd sovetliyi ərazisində yayılmış şivə; 3) cənub (şiə) şivələri – Xızı rayonunun digər ərazilərində və Siyəzən rayonu ərazisində yayılmış şivələri var. Bu təsnifata Abşeron və Lahıc şivələri daxil edilməmişdir. Sonralar tat dilinin Azərbaycanca yayılmış ləhcələrinin cənub qrupuna Abşeron, Balaxanı, Suraxanı, Lahıc və Məlhəm (Şamaxı) tatlarının ləhcələri də əlavə edilmişdir.

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatlar dini mənsubiyyətlərinə görə aşağıdakı 3 qrupa bölünür: 1) müsəlman tatlar; 2) yəhudi tatlar; 3) xristian tatlar.

Dini mənsubiyyətinə görə fərqlənən qrupların ləhcələrində oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də var.

Tat dilinin həmin bölgələr üzrə öyrənilməsinə əsas yarıdan əvvəlki tədqiqatçıların eyni qrupa mənsub dil daşıyıcılarının kompakt şəkildə yaşadığı ərazilərdən materiallar toplaması olmuşdur.

Tat dilinin İran dilləri arasındakı yerini müəyyənləşdirilməsi, onun İran dillərinin dialekt və ləhcələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün dəqiq elmi təsnifat prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Mahiyyət etibarilə geniş dil materialını əhatə edən bu cür tədqiqatlar tat dili ləhcə və şivələrinin hərtərəfli öyrənilməsi zəminində həyata keçirilə bilər.

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların dil əlaqələri sistemində Azərbaycan-tat dil əlaqələri əsas yer tutur. İran əra-

zisində bu, başqa İran dilləri ilə olan əlaqələri özündə birləşdirir. Dağıstan ərazisində yaşayan tatların dili Dağıstan dilləri və rus dili ilə qarşılıqlı əlaqələr şəraitindədir.

Azərbaycan-tat dil əlaqələri çox qədim tarixə malikdir və bu məsələ haqqında tat dilinin ilk tədqiqatçıları da fikirlər söyləmişlər.

Mövcud tədqiqatlardan aydın olur ki, Xəzərətrafı ərazidə yayılmış tat dili ilə digər İran dillərinin dialekt və ləhcələrinin fərqləndirilməsində dilçilər arasında fikir müxtəlifliyi özünü göstərir. Tat dilinin İran dilləri ailəsində tutduğu yer, bu dilin onun ayrı-ayrı ləhcələrinin fərqi məsələsi də dilçilər arasında mübahisə obyektidir. Lakin nəzərə çarpan fərqlər dil əlaqələri müstəvisində nəzərdən keçirilməmiş, dil əlaqələrinin təsiri ilə bağlı fərqlərə fikir verilməmişdir.

Dil əlaqələri prosesində başqa dilin təsirinə ən tez və ən çox məruz qalan dilin leksik sistemidir. Hər bir dil əlaqədə olduğu dildən sözlər alır. Tat dilinin bütün ləhcə və şivələrində Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə digər dillərdən alınmış sözlər müəyyən çoxluq təşkil edir.

Azərbaycan və tat xalqlarının uzunəsrlik tarixi əlaqələri nəticəsində bu xalqların dillərində qarşılıqlı şəkildə söz alınması prosesi baş vermişdir. Bu alınmaların xarakteri keyfiyyət etibarilə bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan dili leksik səviyyədə ümumən tat dilinə təsir etdiyi halda, tat dili daha çox qonşuluqda yaşayan bu və ya digər dialekt nümayəndələrinin məhəlli şivələrində iz buraxmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan klassiklərinin, eləcə də, şair və yazıçılarının əsərlərində, o cümlədən, Mikayıl Müşfiqin, Cəfər Cabbarlının, Sabirin, Rəsul Rzanın və başqalarının əsərlərində müasir tat dilində işlənən bir sıra sözlər qeydə alınır.

Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşadığından, tatların məskən saldıqları ərazilərdə bu xalqların nümayəndələri ilə də dil əlaqələri baş vermişdir. Məsələn, tat-qırız dil əlaqələri nəticəsində bir sıra tat sözləri qırız dilinə keçmişdir.

Azərbaycan tatlarının dilinin leksik tərkibini, əsasən, ümumiran mənşəli sözlər təşkil edir. Qeyd olunmalıdır ki, bu leksik vahidlərə tat dilinin digər ləhcələrində də ya heç bir dəyişikliyə uğramadan, ya da müəyyən fonetik və semantik dəyişikliklərlə rast gəlmək olur. Tat dilində alınma leksik vahidlər də xüsusi yer tutur. Bunlar, əsasən, Azərbaycan dilindən və Azərbaycan dili vasitəsilə digər dillərdən keçən sözlər və terminlərdir.

Azərbaycan-tat dilinin leksik tərkibinin bir hissəsini müxtəlif şivələrin özünəməxsus leksikası təşkil edir, bu spesifikasiya tat şivələrini bir-birindən fərqləndirir. Ayrı-ayrı tat şivələrindən toplanmış materiallar əsasında müəyyən sayda spesifik söz və terminlər qeydə alınmışdır. Tat mənşəli ləkaya daxil olan söz və terminlər, əsasən, təsərrüfatın müəyyən sahələri ilə bağlıdır.

Tat dilinin ayrı-ayrı ləhcə və şivələrinin leksikası ilə bağlı aparılmış araşdırmalar göstərir ki, hər bir ləhcədə, bir çox hallarda hər bir şivədə işlənən sözlər arasında fərqlər və oxşarlıqlar var.

Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibini, ilk növbədə dörd əsas qrup (spesifik sözlər; ümumiran mənşəli sözlər; alınma sözlər; hibrid sözlər) ayırmaq mümkündür.

Tat dilinin başqa türk dilləri ilə əlaqələri də qədim tarixə malik olmuşdur. Ona görə də bu dilə keçmiş türk mənşəli sözlərin az olmayan bir qismi ümumtürk mənşəlidir. Həmin alınmaları türkiizmlər kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Tat

dilindəki başqa alınma sözləri aşağıdakı qruplara bölürük: 1) müasir Azərbaycan dilindən alınmalar; 2) rus dilindən alınmalar; 3) ərəb-fars dillərindən alınmalar; 4) başqa dillərdən (Dağıstan dilləri, ıvrit və s.) alınmalar. Alınmalar tat dilinin birbaşa və dolayısı ilə təmasda olduğu dillərdən aldığı söz və terminlər hesabına yaranmış leksik layı əhatə edir.

Azərbaycan tatlarının dilindəki vəlg (yarpaq), pustə (qabıq), künkürə (soğansu), guştəy (bozbaş), ruşir (çiyə, südün üzü), so (səhəng), şirəng (səhəngdən kiçik suqabı), şirdüş (sərnic), gülpoş (sacayaq), lalin (döşək), sərmizi (süfrə, stolüstü), kəndü (un saxlamaq üçün qab), tərəçu (oxlov), ardəvic (ələk; *ard* «un», *vic* «ələməkdən»), rusmu, varə (sap), sərcin (ülgüc; *sər* – baş, *çin* – qırmaq), guştəncin (qıymakeş), dürəş (biz), dürəzi (zivə, paltar asılan ip), corü (süpürgə), xiyə (kürək), tou (otaq), şiləsər (eyvan), lanbun (ikinci mərtəbənin qarşısındakı dam), goudun (tövlə; *go* «inək», *dun* «heyvan saxlamaq üçün yer»), ələ (toyuq hini), guşəbun (damın qırağı), dərpəncirə (pəncərə qapısı; *dər* «qapı», *pəncirə* «pəncərə»), qiroblü (qaloş), şitəl (corab), qilində (boyunbağı), gülğün (qıgılıcı), zin (tələ), şavar (şərq küləyi), təkərd (dolu; atmosfer hadisəsi), *kulak* (qar), xür (duman), vərəzə (yoxuş), pişin (günorta), aftənüş (günbatan), aftəxis (gündoğan), hami (yay), vasal (yaz), bürg (qaş), nuxum (dırnaq), kürdə (böyrək), pişni (alın), müq. et: azərb. *qabaq* «alın»; zohuz (yaşıl) və s. sözlər spesifik leksik layda yer tutur. Onlardan mürrəkəb söz kimi formalaşanlarda tərkib hissələrindən birinin ümumirən mənşəli söz olması halları qeydə alınır.

Tat dilində elə söz və terminlərə də rast gəlmək olur ki, onlar digər İran dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənsələr də, tat dilindəki mənanı ya heç vermir, ya da həmin mənanı qismən özündə əks etdirir. Tat dilində təsərrüfatın

müxtəlif sahələri ilə bağlı külli miqdarda sırf sahə söz və terminləri var ki, onlar ancaq tat dilində işləndiyindən bu dilin spesifik leksik layına daxil olur. Həmin sözlərin terminoloji mahiyyət kəsb etməsi, onların müvafiq sahə terminləri kimi araşdırılması məqsədmüvafiqdir.

Tat dilinin leksikasını, əsasən, İran mənşili sözlər və terminlər təşkil edir. Bu qəbildən olan söz və terminlərə tarixi inkişaf prosesində dəyişikliyə ya heç məruz qalmamış, ya da müəyyən dərəcədə fonetik, morfoloji, semantik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalmış sözlər daxildir.

Tat dilində təkhecalı sözlər V, VC, VCC, CVC, CVCC quruluşlarına malikdir. Tat dili üçün hecanın q apalılığı səciyyəvidir. Bununla belə, CV tipli təkhecalı sözlər də qeydə alınır.

Tat dilinin ümumiran mənşəli leksik layı digər İran dillərinin eyni layı ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Ümumiran mənşəli sözlər nitq hissəsi kimi fellərdə özünü daha çox göstərir.

Müasir Azərbaycan dilində fars dilindən alınmalar kimi qəbul edilən sözlərin az olmayan bir hissəsi məhz ümumiran mənşəlidir və onları müəyyən fonetik dəyişiklərlə başqa İran dillərində, o cümlədən də, tat dilində tapmaq mümkündür. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, həmin sözlər başqa İran dillərindən deyil, bilavasitə fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Ona görə də həmin sözləri fars dilindən alınmalar kimi də qəbul etmək düzgündür. Bu zaman tarixi-xronoloji və areal amilləri nəzərə almaq lazım gəlir.

Azərbaycan tatlarının dilində külli miqdarda hibrid sözlər meydana gəlmişdir. Hibrid sözlər tərkib hissələri mənşəcə müxtəlif dillərdən olan sözlərdir. Belə sözlər dilin özündə yaranı bildiyi kimi, başqa dil vasitəsi ilə hazır şəkildə alınır.

Qeyd olunan cəhət nəzərə alınarsa, Azərbaycan tatlarının dilində Azərbaycan və tat mənşəli ünsürlərdən, morfemlərdən təşkil olunmuş, eləcə də, Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmış hibrid sözləri ayırmaq mümkündür.

Azərbaycan tatlarının dilinin öyrənilməsi təkcə ümumlinqivistik baxımdan əhəmiyyət daşımayıb, Azərbaycan tarixinin, dilinin, mədəniyyətinin təşəkkül, tapması və fəaliyyət göstərməsində mühüm rol oynamış amillərdən birinin də öyrənilməsi kimi qiymətləndirilə bilər.

İxtisarlar

- ab. – Abşeron ləhcəsi
 av. – Avesta dili
 az. – Azərbaycan dili
 bəluc. – bəluc dili
 başq. – başqırd dili
 çali. – çali dili
 dəri – dəri dili
 dəv. – Dəvəçi şivəsi
 erk. fars – erkən fars dili
 qon. kənd. – qonaqkənd ləhcəsi
 qəd.fars. – qədim fars dili
 qəd. hind. – qədim hind dili
 qəd. iran – qədim iran dilləri
 qırğ. – qırğız dili
 quba – quba ləhcəsi
 lah. – Lahıc ləhcəsi
 işkaşim. – işkaşim dili.
 ing. – ingilis dili
 ir. tat. – iran tatları kilv.
 – kilvar şivəsi kl.fars. –
 klassik fars dili kürd. –
 kürd dili
 KDQ – Kitabı-Dədə Qorqud
 munc. – muncan dili
 müas. fars. – müasir fars dili
 orta av. – orta avesta dili
 orta fars. – orta fars dili
 os. – osetin dili
 parf. – parfiya dili

Gülüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

- puştu – puştu dili
 sanq. – sanqesari dili
 skr. – sanskrit dili
 siy. – Siyəzən şivəsi
 soqdi. – soqdi dili
 şüqn. – şuqnan dili
 tac. – tacik dili
 tal. – talış dili
 tat. – tat dili
 türk. dial. – türk dialektləri
 urdu – urdu dili
 xaçm. – Xaçmaz şivəsi
 xızı – Xızı şivəsi
 xələc. – xələc dili
 gil. – gilyan dili
 əf. – əfqan (puştu) dili
 fars. – fars dili
 hind-avr. – hind-Avropa dilləri
 yaqn. – yaqnob dili
 RPS – русско-персидский словарь
 KRS – курдско-русский словарь
 TRL – talışca-rusca lüğət
 RPDS – русско-персидско – дарийский словарь
 QRS – гилянско-русский словарь TRS
 – таджикско-русский словарь ADİL –
 Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti ADL –
 Azərbaycan dialektoloji lüğəti DTS –
 Древнетюркский словарь

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT*Azərbaycan dilində*

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan-monqol söz paralelləri // Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, s. 304-329.
2. Adilov M.İ. Sözüün qüdrəti. ADU-nun elmi əsərləri, 1969, № 1, s. 49-52.
3. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, I. c. Bakı, Elm, 2003, 155 s.
4. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II c. Bakı, Elm, 2003, 271 s.
5. Azadlıyeva S. Rusdilli Azərbaycan poeziyasında Azərbaycan dili elementləri, NDA. Bakı, 2002, 29 s.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, 480 s.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c. Ankara, 1999, 374 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı, Elm, 1966, 595 s.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı, Elm, 1980, 576 s.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c. Bakı, Elm, 1983, 565 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV. Bakı, Elm, 1987, 544 s.
12. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966, 219 s.
13. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999, 588 s.
14. Balasaqunlu Y. Qutadğu-Biliğ. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, 440 s.

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

15. Bürhanəddin Q. Divan. Bakı, Azərənəşr, 1988, 655 s.
16. Cəfərova N.B., Hacıyev M.İ. Zuhun tati. Bakı, Maarif, 1996, 88 s.
17. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, 124 s.
18. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU-nun nəşri, 1960, 204 s.
19. De Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, BDU, «Cəfərov», 2003, 408 s.
20. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, 139 s.
21. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı, 1969, 103 s.
22. Əhmədov T.M. Azərbaycan və tat dillərinin leksik əlaqələri (Azərbaycan dilinin Quba dialekti və tat dilinin Quba ləhcəsi materialları əsasında), ND. Bakı, 1969, 214 s.
23. Əl-Abbasi Xeyruddin Nəşət. Ərəbizmlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri, DDA. Bakı, 2006, 55 s.
24. Əliyev Ə. Talış dilində bəzi türkiizmlərin linqvistik təhlili. Tədqiqlər-1. Bakı, 2004, s. 276-283.
25. Əliyeva R. Avropa mənşəli alınmaların Azərbaycan dilində assimilyasiyası haqqında // ADU, Elmi Xəbərlər, 2006, № 5, s. 112-113.
26. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1985, 1036 s.
27. Əsgərov H. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası. ND. Bakı, 1995.
28. Hacıyev İ. İsmayılı rayonu şivələri. ND. Bakı, 1948, 235 s.
29. Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, Elm, 1971, 156 s.
30. Hacıyev M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, Təfəkkür,

1995, 226 s.

31. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi. ND. Bakı, 1962, 326 s.

32. Heydərov R.A. Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı. NDA. Bakı, 2008, 29 s.

33. Hüseynova G.İ. Lahic tatlarının dili. Bakı, Nurlan, 2002, 198 s.

34. Hüseynova G.İ. Tat dilində bəzi türkişmlər haqqında // AMEA-nın Xəbərlər, Hum. və İct. elml ser. № 4. Bakı, 2005, s. 87-94.

35. Hüseynova G.İ. Tat dilinin Azərbaycan dialekt və şivələrinə leksik təsiri. Tədqiqlər-2. Bakı, 2006, № 4, s. 87-91.

36. Hüseynova G.İ. Tat dilində bəzi misgərlik terminləri haqqında // Elmi araşdırmalar AMEA-nın akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu №1-4, (8). Bakı, 2006, s. 318-320.

37. Hüseynova G.İ. Tat dilinin spesifik leksikası // AMEA-nın Xəbərləri, Hum. elm. ser., 2006, № 2-4, s. 188-197.

38. Hüseynova G.İ. Azərbaycan tatlarının dilində rus və Avropa mənşəli alınmalar // BDU, Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2010, № 3 (74), s. 44-48.

39. Xasıyev Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı, Nurlan, 2000, 87 s.

40. Xəlilov Ş.X. Mustafa Zəririn «Yusif və Züleyxa» poemasının dilində türk mənşəli arxaizmlər // Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı, ADU, 1988, s. 32-39.

41. Kaşğari M. Divanü luğat-it-türk (tərcümə edən və nəşri hazırlayanı: Ramiz Əsgər), IV c. Bakı, Ozan, 2006, 752 s.

42. Kaşğari M. Divanü luğat-it-türk. Ankara, 1999, II c.

43. Qədimaliyeva A. Qazi Bürhanəddinin dilində türk mənşəli arxaizmlər. AMEA-ın «Xəbərlərinin Humanitar Elmlər seriyası. Bakı, 2005, № 3, s. 122-131.

44. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1978.
45. Qurbanov A.M. Azərbaycan dili onomastik leksikasının tədqiqi problemləri: Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət. 1987, № 4, s.84-89
46. Məhərrəmov R.C. Kitabı-Dədə Qorqudun söz xəzinəsi. Bakı, Nurlan, 2007, 192 s.
47. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980.
48. Mirtalıblı (Hacıyeva) İ. Dil quruculuğu – termin və imla məsələləri // Tədqiqlər-1. Bakı, 2004, s. 331-335.
49. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993, 400 s.
50. Rüstəmov T.Z. Fars dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fəl kökünün rolu // prof. Məmməd Mübariz Əlizadənin 90-illiyi münasibəti ilə elmi konfransın materialları. Bakı, BDU, 2001, s. 74-80.
51. Şirəliyev M. Sabirin dili haqqında bəzi qeydlər // «Azərbaycan» jur. Bakı, 1963, № 3, s.
52. Şükürov R.Ə. Azərbaycan kürdlərinin dilində Azərbaycan alınmaları, NDA. Bakı, 1996, 20 s.
53. Tanrıverdi Ə. Kitabı-Dədə Qorqud və Qərb ləhcələri. Bakı, Nurlan, 2002, 275 s.
54. Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı, Nurlan, 2004, 136 s.
55. Tahirov İ.M. Azərbaycan dilinin Şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər, NDA. Bakı, 1994, 23 s.
56. Zahidoğlu V. «Kitabi-Dədə Qorqud»un açılmamış sirləri. Bakı, Loqos-1, 1997, s. 136-137.
57. Zahidoğlu V. «Kitabi-Dədə Qorqud»un açılmamış sirləri. Bakı, Loqos-1, 1997, s. 298-299.
58. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər

dövrü). Bakı, EA nəşri, 1962, 436 s.

Rus dilində

59. Ахмедов Т.М. Лексические взаимоотношения азербайджанского и татского языков: АКД. Баку, 1969, 31 с.
60. Ахмедов Т.М. Некоторые древнетюркские слова в татском языке // СТ, 1971, № 6, с. 69-79.
61. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л., 1940, 270 с.
62. Боровков А.К. Бадаи ал-лугат. Словарь Тали Имани Гератского, к сочинениям Алишира Навои. М., 1961, 265 с.
63. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, Высшая школа, 1979, 419 с.
64. Гайдаржи Г.А., Колца Е.К., Покровская Л.А., Тукан Б.П. Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва, Сов. Энциклопедия, 1973, 665 с.
65. Гаджиев М.И. Влияние русского языка на татский (по материалам Конахкентского говора татского языка) // В Межвузовская конференция по иранской филологии. Тезисы докладов. Душанбе, 1966,
66. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, Элм, 1991, 552 с.
67. Герценберг Л.Т. Хотаносакский язык // Основы Иранского языкознания. Среднеперсидские языки. М., Наука, 1981, с. 233-249.
68. Гинзбург Р.О. О пополнение словарного состава // Иностранные языки в школе. М., Просвещение, 1954, с. 21-29.
69. Грюнберг А.Л., Давыдова Л.Х. Татский язык // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. Москва, 1982, с. 231-286.
70. Грюнберг А.Л., Эдельман Д.И. Афганский язык. Языки Юговосточной группы // ОИЯ, 6-154 с.

71. Грюнберг А.Л. Язык североазербайджанских татов. Л., 1963, 212 с.
72. Гукасян В.Л. Взаимоотношение Азербайджанско и удинского языков. ДД. Баку, 1973.
73. Гукасян В.Л., Асланов В. Исследование по истории Азербайджанско языка до письменного периода. Баку, Элм, 1986.
74. Гусейнов И. История народов Кавказа (новый период). Баку, 1999, 12 с.
75. Гусейнова Г.И. Классификация лексико-семантических словарных групп в языке азербайджанских татов // Материалы международной научно-практической конференции «Современная тюркология: направления развития и актуальные проблемы», 17-18 мая. Алматы, 2011, с. 45-47.
76. Гусейнова Г.И. Ареалы распространения татского языка на территории Азербайджана. Тилтаным – Институт языкознания им. А.Байтурсынулы. Алматы, 2011, № 1-2 с. 83-87.
77. Гусейнова Г.И. К вопросу о языковых контактах в Азербайджане. II Международная научно-практическая конференция «Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований». Пенза-Москва-Решт, 25-26 марта 2012, с. 177-181.
78. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 с.
79. Ефимов В.А. Грамматический род местоимений и числительных // ОИТИИЯ, т. II, с. 105-117.
80. Ефимов В.А., Расторгуева В.С., Шаров Е.Н. Языки юго-западной группы: персидский, таджикский, дари // ОИЯ, НЯ. Москва, «Наука», 1982, 5-230 с.
81. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев, Высшая школа, 1974.
82. Киргизско-русский словарь. М., 1965, 635 с.

83. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979.
84. Курьшжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в тюркско-арабского словаря. Альма-Ата, 1970.
85. Миллер Б. Татские тексты // Иранские языки, ч. I. М.-Л., 1945, 181 с.
86. Миллер Б.В. Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы) // Этнографическое общество обследования, изучения Азербайджана, вып. VII. Баку, 1929, 44 с.
87. Миллер В.Ф. О семитском элементе в татском наречии горских евреев // Древности восточные: Труды Восточной комиссии. Московского археологического общества. М., 1903, т. 2, вып. 3, с. 160-168.
88. Миллер Вс. Очерк фонетики еврейско-татского языка. – М., 1901, 54 с.
89. Миллер Вс. Татские этюды. Тексты и татско-русский словарь (Труды Лазаревского Института восточных языков). ч. I, вып. XXIV. М., 1905, 79 с.
90. Миллер Вс. Татские этюды. Опыт грамматики татского языка (Труды Лазаревского Института восточных языков). ч. II, вып. XXIV. М., 1907, 66 с.
91. Мошкало В.В. Белуджский язык // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., Наука, 1991, с. 5-90.
92. Мусаев К.М. Современная терминология литературных тюркских языков Советского Союза // СТ, 1981, № 6, с. 9-10.
93. Назарова Е.М. О дифференциации атрибутивных признаков в определительных словосочетаниях еврейско-татского языка // Семантика. Типология. Социолингвистика. М., 1991, с. 65-67.
94. Оранский И.М. Группа (семья) иранских языков. Основные определения // Основы иранского языкознания. Древне-

иранские языки. М., Наука, 1979, 388 с.

95. Основы Иранского языкознания. Новоиранские языки. М., Наука, 1987, 720 с.

96. Основы Иранского языкознания. Новоиранские языки. I. М., Наука, 1991, 331 с.

97. Пейсиков А.С. Очерки по словообразованию персидского языка. М., Изд-во МГУ, 1975, 203 с.

98. Персидско-русский словарь. т. I. М., Русский язык, 1983, 864 с.

99. Пирейко Л.А. Тальшско-русский словарь. М., Русский язык, 1976, 352 с.

100. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, БИВ, СПб., 1911, стлб. 315.

101. Расторгуева В.С. Опыт историко-типологического исследования иранских языков, т. I. М., Изд., АН СССР, 1969, 240 с.

102. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964, 187 с.

103. Расторгуева В.С. Сангесари. В кн.: ОИЯ. М., Наука, 1991, с. 206-246.

104. Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык. М., Наука, 1966, 160 с.

105. Расторгуева В.С., Молчанова Е.К. Парфийский язык // ОИЯ. Среднеперсидские языки, с. 195. М., 1981, 147-132 с.

106. Расторгуева В.С., Молчанова Е.К. Среднеиранские языки // Среднеперсидский язык. Основы иранского языкознания. М., Наука, 1981, 6-146 с.

107. Рахимов Т.Р. Китайские элементы в современном уйгурском языке. М., 1970, 349 с.

108. Русско-курдский словарь. М., Изд-во иностр. и нац. словарей, 1957, 781 с.

109. Русско-персидский словарь. М., Советская Энциклопедия, 1965, 1091 с.
110. Русско-пушту-дари словарь. М., Русский язык, 1989, 768 с.
111. Русско-таджикский словарь. М., Госизд.-во иностр. и нац. словарей, 1949, 880 с.
112. Садвакасов Т. Язык уйгуров Ферганской долины Ы. Алма-Ата, 1970, 264 с.
113. Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968, 127 с.
114. Соколов С.Н. Авестийский язык. М., Изд. Вост. лит., 1961, 121 с.
115. Сулейманова Б.А. Некоторые лексические заимствования в казахском языке // Исследования по истории казахского языка. Алма-Ата, 1965, с. 84.
116. Таджикско-русский словарь. М., Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1954, 789 с.
117. Таджикско-русский диалектный словарь. М., Изд-во Академии Наук СССР, 1963, 249 с.
118. Татарско-русский словарь. М., Советская энциклопедия, 1966, 863 с.
119. Туркменско-русский словарь. М., Советская Энциклопедия. М., 1968, 832 с.
120. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. М., Изд. АН СССР. 1962, 287 с.
121. Хамидов Б.З. Морфологические формы арабских заимствований в афганском языке // Научные труды ТашГУ, вып. 296, Ташкент, 1972, с. 17-29.
122. Хашимбеков Х. Арабские заимствования в языке дари // В сб.: Восточные языки. М., Наука, 1971, с. 178-184.
123. Хромов А.Л. Ягнобский язык // Основы иранского

языкознания. Новоиранские языки. М., Наука, 1987, с. 644-701.

124. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слово), Л., Наука, 1987, 147(2) с.

125. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л., Наука, 1977, 191 с.

126. Эдельман Д.И. Сравнительная грамматика восточно-иранских языков. М., Наука, 1990, 287 с.

127. Эдельман Д.И. Иранские и славянские языки. Исторические отношения. Москва, РАН, 2002, 230 с.

128. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, т. I, с. 120.

129. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1997, т. V, 364 с.

Digər dillərdə

130. Caferoğlu A. Eski uyğur türkcesi sözlüğü. İstanbul, 1968,

131. Clauson I. An etymological dictionary of pre-Thirteenth – Century Turkish, Oxford, 1971, 989 p.

132. Derleme sözlüğü. Ankara, 1968, VIII c. s. 2578.

133. Eren H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara, 1999, 512 s.

134. Huseynova G. On the research history of the language of Azerbaijane tats // JAHRBUCH AZERBAIDSANFORSCHUNG. Berlin, 2007, p. 112-117.

135. Yeni tarama sözlüğü. Ankara Universitesi basımevi, 1983, 482 s.

136. Kaşqari M. Divanü-lüğat-it-türk tercümesi. Ankara, III c. 1942

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

137. Kaşğarlı M. Divanü-lügat-it-türk. İstanbul, Kabaıçı Yayınevi, 2005, 483 s.
138. Tarama sözlüğü. Ankara, 1995, I c.
139. Timurtaş F.K. Eski Türkiye türkcesi. XV yüzyıl, İstanbul: Enderun kitab evi, 1994, 322 s.
140. Timurtaş F.K. Osmanlı Türkcesi Qrameri, III c. İstanbul, 2003.

İnternet saytları

141. Крысин Л.П. Иноязычные слова в контексте современной общественной жизни: //http//www.nspunet ileadmin/library/books/r/web/
142. Условия активизации употребления иноязычной лексики // www.ecsocman.edu.ru/ons/msg/133357

Tatca-azərbaycanca sözlük**A**

- Afto – günəş
 Aftofirmora – qərb
 Avtoniş – günbatan
 Aftovərmora – günçıxan, şərq
 Ağa birən – oyanmaq
 Ağa – cənab, ağa, sahib
 Ağayona – ağayanə
 Ağda – itburnu doşabı
 Ahəşdun – əhəngqabı
 Axatno – bazar günü
 Axir – axır, son
 Axıtmış soxtən – axıtmaq
 Axirzəmon – axırzaman
 Axmiş birən – axmaq
 Ax-tüf – tüpürcək
 Ax-tüf soxtən – tüpürmək
 Aird saxtən – ayırd etmək
 Akuşkə – pəncərə
 Aqlaş, ağlaş – ağlaşma
 Aqnə – ağnamaq
 Aqnəmiş birən – ağnamaq
 Aqrebə – əqrəba
 Aqrebəli – əqrəbalı
 Aqrebəsüz – əqrəbasız
 Alat – paltar
 Alatın – paltarlı Alatşur –
 paltaryuyan Aldatmış
 soxtən – aldatmaq Alxuş –
 alqış
 Alışmış birən – alışmaq, öyrəşmək

- Alışmış birə – alışmış
 Alış-veriş – alver, alış-veriş
 Alış-vərişçi – alverçi
 Allanmış birə – aldanmış
 Allanmış birən – aldanmaq
 Alolək – lələ
 Alver – alver
 Alvergəri – alverçilik
 Alver soxtən – alver etmək
 Amaran – gəlmək
 Amarə – gəlmiş
 Amarəqar – gələn
 Ambar – anbar – çox-çox
 Ambor – anbar
 Ambordor – anbardar
 Ambur – sıxac (mısq.), qışqac
 Amburun – armud
 Amburundar – armud ağacı
 Amuc birə – qarışmış
 Amuc birən – qarışmaq
 Amuc saxtən – qarışdırmaq
 Anastö – ac-susuz
 Anbar – çox
 Andız – anduz (su həşəratı)
 Anq – gurultu, səs, anqırtı
 Anqir – anqırmaq
 Anqirti – anqırtı
 Anqırmış birən – anqırmaq
 Anqul – düyün
 Anqul aftarən – düyün düşmək
 Anqul birən – düyün olmaq

Anqul zərən – düyünləmək,
 düyün vurmaq
 Anqullü – düyünlü
 Anqur – üzüm
 Anqurvəçin – üzümdərən, üzümçü
 Anqurdar – üzüm ağacı
 Anquştə – barmaq
 Anquştərin – üzük
 Antı – sənin
 Antıyin – səninki
 Arağ – tər
 Arağ soxtan – tərləmək
 Arağın – tərlə
 Ard – urvalıq un, ard
 Arda – un
 Ardava – sıyıq (undan hazırlanmış xörək) duru xörək
 Ardeyin – unlu
 Ardic – ələk
 Arostin – doğrudan, həqiqətən
 Artirmiş soxtən – artırmaq
 Artmiş birə – artmış
 Artmiş birən – artmaq
 Arus – gəlin
 Aruslə – gəlinciyəz
 Arzü – arzu
 Asbandək – üzəngi
 Asbaxun – ilxı
 Asbares – cıdır meydanı
 Asi bürə – əsəbiləşmiş,
 Asi bürən – əsəbiləşmək, ası olmaq
 Astara – ulduz

- Astarasuz – ulduzsuz
 Astarəşümər – ulduzsayan
 Astarei – ulduzlu
 Astarə – alınmış
 Astarən – almaq
 Astarəni – alınmalı
 Astin – paltarın aşağı hissəsi, qolu, ətəyi
 Asul – əsil
 Asulbənd – əsilli, nəcabətli
 Asulla – əslində
 Aşdi birən – barışmaq
 Aşpələ – aşsüzən
 Aşun zərən – itələmək
 Ataş – od
 Ataş giriftan – od tutmaq, alovlanmaq
 Ataşluq – odluq, yandırmaq üçün yer.
 Ataş-yələ – od-alov
 Ataş vənoran – ocaq qalamaq
 Ataş vəyiftan – od götürmək
 Avardə – gətirilmiş
 Avardən – gətirmək
 Avardəni – gətirilməli
 Avaz – yenə
 Avaziş – yenə də
 Avropeyi(c) – avropalı
 Ayal – uşaq
 Ayallü – uşaq
 Ayıggəri – ayıqlıq
 Az – *-dan/-dən* çıxışlıq hal
 şəkilçisinə müvafiq gəlir
 Azadixoh – azadlıqsevər

Azqun – azğın Azmiş
 birə – azmış Azmiş birən
 – azmaq Azmiş soxtən –
 azdırmaq
 Azullo-əzillo – ordan-burdan
 Azunsəri – o başdan

B

Badə /bədə – sonra
 Badələrəm ki – sonrasıda ki
 Badi – hind toyuğu
 Bafə – vəfa Bafəli –
 vəfəli Bağəstən –
 qayıtmaq Bağala –
 böyürtkən
 Bağala xırsi – qırmızı böyürtkən
 Bağır – başqa, savayı
 Bağışləmiş soxtən – bağışlamaq
 Baxt – bəxt
 Baxş – bəxşiş, hədiyyə
 Baxş soxtən – bağışlamaq
 Bakardən – açmaq
 Balbali – camış balası
 Balustun – dirək
 Balnisə – xəstəxana
 Bambazi – pamazı (parça növü)
 Bar – yük
 Bar saxtən – yükləmək, vurmaq,
 tutmaq
 Bara – orada
 Baranqu – badımcən

Baristən – yağmaq Barunda –
 şumlanmış Barundan –
 şumlamaq Barunda soxtən –
 şumlatmaq
 Basənis soxtən – basmış, basmaq
 Basta – bağlı
 Bastan – bağlamaq
 Basta soxtan – bağlatdırmaq
 Başburt – pasport
 Başçı – başçı
 Başçı birən – başçı olmaq
 Başçıgəri – başçılıq
 Başçıgəri soxtən – başçılıq etmək
 Başirən – minmək (ata)
 Başkun/böşgü – olsun, eybi yoxdur,
 eyb etməz
 Başlamış birən – başlamaq
 Batan/bətən – demək
 Batmış birə – batmış
 Batmış birən – batmaq
 Baydəq/beydoğ – bayraq
 Bazargəri – bazarlıq
 Bazari – bazarlıq
 Bazu – əl
 Beançi – niyə, nə üçün, nəyə görə
 Berixtən – qaçmaq
 Bey – bu
 Beybut – xəncər, behbud (arx.)
 Beyistan – donmaq
 Beyki – kimin üçün, kimə
 Beyquş – bayquş

- Bə – istiqamət bildirən önqoşma
 Bəcə – hara
 Bəçəxor – uşaqlıqda şiş,ur
 Bədbaxt – bədbəxt
 Bədbəxti – bədbəxtlik
 Bədbaxtgəri – bədbəxtçilik
 Bədək – tısbağa
 Bədmozoli – bədbəxtlik
 Bədgimon – bədgüman
 Bədgimun biran – bədgüman olmaq
 Bədhisob – haqq-hesabsız,
 bədhəsab
 Bədnom – bədnam
 Bədnom biran – bədnam (biabır) olmaq, biabırçılıq
 Bədnomgəri – bədnamçılıq
 Bədnom soxtan – bədnam etmək
 Bəhərfürüş – meyvəsatan
 Bəhs – bəhs
 Bəhs soxtan – bəhs etmək
 Bəhürəz – onunla
 Bələlə – baldıran
 Bələgün – ot adı
 Bəli – giləs
 Bəlidor – giləs ağacı
 Bəmələ amarən – əmələ gəlmək, böyümək
 Bəminkə – ortasında
 Bənd biran – ilişmək, bənd olmaq
 Bəndənə – bəndəm
 Bənd soxtan – ilişdirmək, bənd etmək
 Bənguftən – götürmək
 Bənqəstən – salmaq

- Bənqəstə – salınmış
 Bənqəstə soxtən – saldırmaq
 Bənnə – bənnə
 Bənnogəri – bənnəçilik
 Bənövşə pəşmuna qafar – bənövşə gülü
 Bə pusa – geridə, arxada, dalda
 Bəpüşö – öndə, qabaqda, irəlində
 Bərbod – bərbad
 Bərbod birə – bərbad olunmuş
 Bərbod soxtən – bərbad etmək, dağıtmaq
 Bərdan – aparmaq
 Bərdəgor – aparan
 Bərdə soxtan – apardırmaq
 Bərey/bərə – üçün
 Bəni – borni
 Bərq – ildırım, bərq
 Bərobər – bərabər
 Bərobər biran – bərabər olmaq
 Bərobəri/bərobərgəri – bərabərlik
 Bərobərsizi – bərabərsizlik
 Bəsər amaran – başa gəlmək
 Bəsti – güyüm, səhəng
 Bəyəm – məgər, bəyəm (dan.)
 Bəyən – bəyənmə
 Bəyən birə – bəyənilmiş
 Bəyən soxtan – bəyənmək
 Bəzənmiş soxtan – bəzəmək
 Bəzəmiş biran – bəzənmək
 Bəzəy birə/dora – bəzədilmiş
 Bəzəy dora – bəzənmiş
 Bəzəy doran – bəzəmək

Bəziro – aşağıda
 Bibinə – çimdik
 Bic – bic
 Bici – biclik
 Biehtiyotgəri – ehtiyatsızlıq
 Bicigəri – biclik
 Bicö – hədər
 Bicöyi – əvəzinə
 Bih – heyva
 Bihdor – heyva ağacı
 Bihərəkət – hərəkətsiz
 Bihəyo – həyasız, abırsız
 Bihişt – behişt, cənnət
 Bihin – heyvalı
 Bihö – baha
 Bihöl – halsız
 Bihüş – huşsuz
 Bihüş biran – huşunu itirmək
 Bihüşdori – behüşdarı
 Bıxoğ – buxaq
 Biinsof – biinsaf, insafsız
 Bıqədi – arasında
 Bikef – kefsiz
 Bikefgəri – kefsizlik
 Bikəs – gözsüz, kor
 Bikor – bekar
 Bikorgəri – bekarçılıq
 Bikori – bekarlıq
 Bil – qoy (ədat)
 Bildirmiş saxtən – bildirmək
 Bilinc – yaba

Bilind – hündür
 Bilindi – hündürlük
 Bilmə – boşqab
 Bıloystan – çalxamaq
 Binə – əsas, təməl, binə, bünövrə
 Binə nohran – əsasını, bünövrəsini,
 təməlini qoymaq
 Binəli – əsaslı, təməlli Binəsiz
 – əsassız, təməlsiz Binəgüşi –
 şillə, qulaqburması Binəhrə –
 ayaqyalın
 Binəkor – yerqazan
 Bimənö – mənasız
 Bin – bu
 Birəgil – dost
 Birəgili – dostluq
 Biran – olmaq, baş vermək
 Birar – qardaş
 Birarle – qardaşcığaz
 Birc – qaş
 Birə – olmuş
 Birəhm – rəhmsiz, birəhm
 Birəğ – ildirim
 Birəgor – olan
 Birən – olmaq
 Birinc – düyü
 Birincin – düyülü
 Biriştan – bişmək
 Biriştəni – bişməli
 Biriştə – bişmiş
 Biriştə soxtan – bişirdirmək

Birqədir – briqadir
 Birqədircəri – briqadirlik
 Bisəbir – səbirsiz
 Bısərpö – ayaqüstə Bisg –
 şiş (kabab şişi) Bisohib –
 sahibsiz, yiyəsiz
 Bisohibi – sahibsizlik, yiyəsizlik
 Bist – iyirmi
 Bıstagor – bilən
 Bıstan – bilmək
 Bistipanc – iyirmi beş
 Bistipancta – iyirmi beş dənə
 Bistqəpiyə – iyirmiçəpiklik
 Bistruza – iyirmigünlük
 Bistsola – iyirmiillik
 Bıstun – bostan Bıstunçi –
 bostançi Bıstunçigəri –
 bostançılıq Bişmərdan –
 saymaq Bivec – bivec,
 vecsiz Bivecgəri –
 biveclik
 Bivecgəri soxtan – biveclik etmək
 Bivəfo – vəfasız
 Bivəfogəri – vəfasızlıq
 Biya – gəl
 Biyecö – birgə
 Biyeyin – donmuş
 Biyə – buz, dul
 Biyəzərə – donmuş
 Biymədəran – boymadərən
 Biyobir – abırsız, biabır

Biyor – yaddaş
 Biz – keçi
 Bızboş – bozbaş
 Bizəmə – keçi
 Bobi – ziyansız, qəzili heç nəyə inamı olmayan
 Bodom – badam
 Bodımcon – badımcan
 Bofta birə – toxunmuş
 Bofta soxtan – toxutdurmaq
 Boftan – toxumaq
 Boğ – bağ
 Boğ – qurbağa
 Boğçə – baxça
 Boğmun – bağban
 Bokuyic – bakılı
 Bolış – balış
 Borley – beşik
 Boyanmış biran – boyanmaq
 Boytor – baytar
 Boytorgəri – baytarlıq
 Bozəm – yenə
 Bozəmgə – yenə də
 Bozi – qol
 Bölə – cücü
 Bul – bəl
 Bun – dam
 Buq – buğ
 Buriran – kəsmək
 Buroni – lobyə
 Buror – qardaş
 Burorle – qardaşcan

- Burorzərə – qardaşuşağı
 Buğaz – boğaz (bədən üzvü);
 boğaz (olma)
 Bun – o (işarə əvəzliyi)
 Buşqa – çəllək
 Buz – boz
 Buz – çənə
 Bü – iy
 Bü giriftan – iylənmək
 Bühs saxtən – bəhs etmək
 Bühtun – böhtan
 Bühtunçi – böhtançı
 Bühtunçigəri – bostançılıq
 Büjleyin – kiçiyi
 Büjlə – kiçik
 Büjləgəri – kiçiklik
 Bülük – bölük, dəstə
 Bünöürə kəndan – bünövrə qazmaq
 Bürcüından – bişirmək
 Bürcunda soxtan – bişirdirmək
 Bürun – çöl
 Bütrüm – bütöv, tam: dial. bütrüm.
 Büyin – iyli
 Büzavşa – bağayarpağı, dial. buzovça
 Büz-büz – biz-biz
 Büz-büz birən – biz-biz olmaq
 Büzlə – oğlaq
 Büzləmiş soxtan – balalamaq, bala salmaq

C

- Canniğ – canlıq

- Cavoni – cavanlıq
 Cavoni soxtan – cavanlıq etmək (eləmək)
 Ceydun – tövlə
 Cezi – süpürgə
 Cəhrə barıştan – cəhrə əyirmək
 Cələ – tələ, cələ
 Cələb – zəif
 Cəncundan – döyüşdürmək
 Cəncunda soxtan – döyüşdürmək
 Cəyistan – sıçramaq
 Cəzolandırmış soxtan – cəzalandırmaq
 Cift – qoşa, cüt
 Cigər bizi – çaytikanına bənzəyən sarı rəngli meyvə növü hərfən:
 «keçi çiyəri»
 Cih – arpa
 Cihin – arpa çörəyi (cadı)
 Cigə – yer
 Cigər – qovurğa
 Ciğ – sökülük
 Ciğ raftan – cırılmaq
 Ciğ soxtan – cırmaq, qovurmaq
 Ciqəquq/çiqəbuq – didişmə
 Ciq xardən – cırılmaq,
 parçalanmaq, sökülmək
 Cimistan – tərpanmək,
 qımıldanmaq
 CİR – cırmaq, sökmək
 Cira birə – ayrılımış
 Cira saxtən – ayırmaq
 CİR dərən – cırmaq
 Cıqqa – azacıq

- Cıqqılı – kiçik xırda
 Cığatay kəşirən – haqq-hesab çəkmək
 Cıqi – cırıq yeri, tikiş yeri (paltarda)
 Cılbıl – sıyıq (xörək)
 Cılxıs – qızılgül
 Cır – cır armud
 Cıra – ayrı, çığırtı
 Cırcinc – soğanaq (qoyun yatağında bitən kəvərə bənzər ot növü)
 Cırdar – cır armud ağacı
 Cısband – qoyun
 Cısola – buzov
 Coru – süpürgə
 Coru zərən – süpürmək
 Coz – qayçı (misg.)
 Cöyüstan – çeynəmək
 Cöyüstə – çeynəmiş
 Cuft – boyunduruq
 Cum – ziriş
 Cunsögi – cansağlığı
 Cumustən – tərənəmək
 Guvonəzən – gənc qadın; Cühür – yəhudi
 Cülgi – corab
 Cüm dəştən – göz qoymaq
 Cünə – yanaq
 Cünəli – yanaqlı
 Cürö – ayrı
 Cürö soxtan – ayırmaq
 Cürö biran – ayrılmaq
 Cürö birə – ayrılmış
 Cürüb – corab
 Cürübbof – corabtoxuyan

Cürüblığ – corablıq
 Cüstan – axtarmaq
 Cüvoriş – gəyirti, gəyirmə
 Cüvoriş uvordan – gəyirmək

Ç

Çağustan – sevinmək
 Çak – yaxşı
 Çaqın saxtən – əmin olmaq
 Çala – quyu
 Çalış soxtan – çalışmaq
 Çalışmış birən – çalışmaq,
 əlləşib-çalışmaq
 Çan qədər – nə qədər
 Çan to – neçə dənə
 Çalmış saxtən – çalmaq
 Çapqun – talan, çapqın
 Çapundan – çapmaq, doğramaq (əti)
 Çarbis – həştad, səksən; hərfən: «dörd iyirmi»
 Çarxala – kələfçə
 Çarminci – dördüncü Çarpa –
 dördayaq (lavaş yaymaqdan
 ötrü alət; yayan Çartbaqi zərən
 – bardaş qurmaq Çarsad –
 dördyüz
 Çatin – çətin Çatini
 – çətinlik Çatingəri
 – çətinlik
 Çəsməkfürüş – gözlük satan
 Çəh – kir
 Çəhin – kirli

- Çəm – qapı ağzı, astana
 Çəmçi – şey-şüy
 Çənəm – necə
 Çənqədə – nə qədər
 Çər – dəri, qabıq
 Çərəz – quru meyvə, şirniyyat
 Çərəz xor – qurumuş meyvələri xoşlayan
 Çərxi – mis qabın tamamlanmış forması
 Çəristan – otlamaq
 Çərtəmizsoz – dəritəmizləyən, dabbaq
 Çərundan – otarmaq
 Çərunda soxtan – otartmaq
 Çətvər – dördəbir (ölçü) (rusca: «çetvertğ» sözündən)
 Çəspər – sərhəd
 Çi – nə
 Çi əst – nə var?
 Çil – qırx
 Çil dəkərdən – qırx tökmək
 Çiləm – necə
 Çiloğ – misgərlikdə istifadə olunan zindan növlərindən biri
 Çil to – qırx dənə
 Çim – göz
 Çimçimi – bəbəklərin tərənəməsi
 Çimicisnə – acgöz
 Çimçürə – göz xəstəliyi
 Çimxil – itburnu
 Çimnüri – alma növü adı
 Çimöürə – göz xəstəliyi
 Çin – oraq
 Çinə – toyuq dəni
 Çindor – çinar ağacı

- Çinin – belə
 Çiran – yığmaq
 Çırağürg – canavar gözünə bənzəyən pis qoxulu gül
 Çirəng – səhəng
 Çist – nədir
 Çistəki – necə ki
 Çiz – şey
 Çıçic – çiçili
 Çıx – öskürək
 Çıx soxtan – öskürmək
 Çır – qurd
 Çır şundan – qurd düşmək
 Çobəgird – dörd tərəf, hər yan
 Çolvəkən – quyu qazan (neft)
 Çomin – hansı
 Çor-bənövş – göy-bənövşəyi (rəng)
 Çorçərxi – dördtəkərli
 Çordəh – on dörd
 Çormərtəbə – dördmərtəbə
 Çormoha – dördaylıq
 Çorruza – dördgünlük
 Çorsad – dörd yüz
 Çorsəhəti – dördsaatlıq
 Çoşnə – şəkil, nümunə, naxışı çeşni
 Çoşta – əkilmiş
 Çoştan – əkmək
 Çoştəni – əkilməli
 Çoşta soxtan – əkdirmək
 Çour – göy
 Çour birən – göyərmək, cücərmək
 Çoypüli – çay pulu

Çulla – ocaq qalanan yer; ocaq yeri
 Çulpa – çolpa
 Çuloğ – çolaq
 Çunun – elə
 Çü – çubuq
 Çüg – gözə düşən çöp

D

Dabastan – yapmaq
 Dabboğxuna – dəri zavodu; dabbaqxana
 Davom – davam
 Davom biran – davam etdirmək
 Davom uvordan – dözmək, davam gətirmək
 Daqqa – dəqiqə
 Daq-daq – damcı-damcı
 Dadanmış birən – dadanmaq
 Daldə – kölgə
 Dam – körük
 Damdamundan – körükü basmaq
 Dandun – diş
 Dandun zərən – dişləmək
 Danduna – metalı cilalamaq üçün dişşəkilli alət (misg.)
 Dandunkəşirəgor – diş həkimi
 Dandunun – dişli
 Danlamış soxtan – danlamaq
 Danlanmış birən – danlanmaq
 Daranoy – misgərlikdə istifadə olunan ling növü
 Darıxmış birən – darıxmaq
 Darıxmış soxtan – darıxdırmaq
 Darunkərgi – toyuğun içi üçün hazırlanmış qiymə
 Daxorustan – basdırmaq

- Daxsundan – islatmaq
 Daştagər – saxlayan
 Daştən – saxlamaq
 Daşundən – soxmaq
 Dahar – dağ, qaya
 Dağar – dağar
 Dağarısta – dağılmış
 Dağarıstan – dağılmaq
 Dağarunda soxtan – dağıtdırmaq
 Dağarundan – dağıtmaq
 Deqe – daha
 Deqesirən – yapışmaq
 Dezirən – sancmaq
 Deydi – dünən
 Deydini – dünənki
 Deyiş – dəyiş
 Deyiş biran – dəyişmək
 Deyiş soxtan – dəyişdirmək
 Deyu – çoxdan
 Degeştən – uzanmaq
 Divon – divan, dövlət orqanı; məhkəmə
 Divonxuna – divanxana, məhkəmə
 Divonə – divanə
 Divorçü – çətir (evin möhkəm olması üçün hər metrdən bir hörülən barı)
 Diqqat soxtan – diqqət etmək
 Diqqatın – diqqətli
 Diqqət doran – diqqət yetirmək
 Diqqətaz – diqqətlə
 Diqqətin biran – diqqətli olmaq
 Dizd – oğru

Dizdi – oğruluq
 Dizdi soxtan – oğurluq etmək
 Diyə – artıq
 Dil – ürək
 Dil vərhəm biran – ürəyi bulanmaq
 Dil doran – ürək vermək, könül vermək
 Dil xırd soxtan – ürək sındırmaq
 Dili raftan – ürəyi getmək
 Diltəngi – ürək sıxıntısı, qanıqaralıq
 Dim – quyruq
 Dimbeyin – quyruqlu
 Dimbə – quyruq (yağ)
 Dimbəli – quyruqlu
 Dino – düyü suyu, həlim
 Dinc – dinc Dinci –
 dinclik Dingilvozi –
 eyş-işrət Dir – gec
 Diring – boş, bomboş
 Diris – düz, dəqiq
 Diris biran – qaydada olmaq
 Diris soxtan – qaydaya salmaq
 Dirist – tamam
 Dirijd – iri
 Diroğundan – basdırmaq
 Dirə – görmüş Dirən
 – görmək Dirənaz –
 görməklə Dişənbi –
 bazar ertəsi Dih –
 kənd
 Digə – daha

- D₁ – iki
 D₁ sad – iki yüz
 D₁ to – iki dənə
 D₁ to-d₁ to – iki-iki
 Dıborə – dubarə, bir də
 Dıvoğ – duvaq
 Dır-dır soxtan – deyilmək
 Dır-dırçı – deyincən
 Dıruva – ikiüzlü
 Dıçor – düçar
 Dıçor biran – düçar olmaq
 Dıçor soxtan – düçar etmək
 Dıconi – hamilə, ikicanlı
 Dığ-dığ – deyilmə
 Dığ-dığ soxtan – dığ-dığ etmək deyilmək
 Dod – dad, haray
 Domustan – ilişmək
 Donəndə – məlumatlı, savadlı, oxumuş, bilici.
 Dor – ağac
 Doran – vermək
 Dorə-ustorə – alış-veriş
 Doruxtən – asmaq
 Doxil – daxil
 Doxil biran – daxil olmaq
 Doxil soxtən – daxil etmək
 Doştən – saxlamaq
 Doşundan – soxmaq, itələmək
 Dohədoy – qaçaqç
 Doğ soxtən – dağlamaq, əritmək
 Doğrama – misg.üsul
 Doğuştən – qaçmaq

- Duzdəh – on iki
 Dulma – dolma
 Dumbor – kürəkən
 Dur – uzaq
 Dur biran – uzaq olmaq
 Dur saxtən – uzaqlaşmaq
 Durbi – durbin
 Durigu – yalançı
 Durmarə – çıxmış
 Durmarən – çıxmaq
 Duroz – uzun
 Duroz biran – uzanmaq Duroz
 soxtan – uzatmaq Durozabuğoz –
 uzunboğaz (çəkmə) Durozavini –
 uzunburun
 Durozadim – uzunquyruqlu
 Durozadimdiy – uzundimdikli (quş)
 Durozaimir – uzunömürlü
 Durozamuy – uzunsaçlı
 Durozarış – uzunsaqqal, saqqallı
 Durozatər – uzunsov
 Durozagofsaz – çox danışan, boşboğaz
 Durozagərdən – boynuuzun
 Durozi – uzunluq
 Durozmun – əriş
 Duruğçu/dürüçi – yalançı
 Duxta – tikilmiş
 Duxta soxtan – tikdirmək
 Duxtan – tikmək
 Duxtur – həkim
 Duxturi – həkimlik

- Duxtəni – tikməli
 Duxtər – qız
 Duxtərlə – qızcığaz
 Duxtərxolu – dayıqızı
 Duhunvər – əkinin ortasından biçilmiş zolaq, dərə içərisindən dar keçid
 Duhungir – xalçalıqda istifadə olunan alət
 Duğ – ayran
 Duğavo – dovğa
 Dübis – qırx
 Düvə – tüstü
 Düvə giriftan – tüstülənmək
 Düvəli – tüstülü
 Dükəd – ikiqat
 Düdəkzərəgor – tütəkçalan, tütəkçi
 Düdəsi – ikiəlli Düzgün –
 düzgün Düzgüngəri –
 düzgünlük Dülvərhəm –
 ürəkbulanma Dülküftə –
 ürək döyünməsi Dülparə –
 ürək partlaması Dülüsuxtə
 – ürəyi yanmış Dülə qoğal
 – iç qoğal Dümbəl – çiban
 Düminci – ikinci
 Dümənöi – ikimənalı
 Düo – dua
 Düolı – dualı
 Düoçi – duaçı
 Dür – uzaq
 Dür biran – uzaqlaşmaq

- Dürvən – biçin
 Dürvənsaz – biçinçi
 Düri – uzaqlıq
 Dürtə – uzaqda
 Düruvagəri – ikiüzlülük
 Dürü – yalan
 Dürü güftiran – yalan danışmaq
 Dürüst saxtən – tamamlamaq
 Dürüçigəri – yalançılıq
 Dürügəri – yalançılıq
 Dürəhun – dudkeş
 Düsad – iki yüz
 Düst-öşnö – dost-aşna
 Düsəri – ikibaşlı
 Düxtərgəri – qızlıq
 Düş – çiyin
 Düş doran – qaynaq etmək (misg.)
 Düşahı – on qəpiklik
 Düşiran – qaynamaq
 Düşirə – qaynamış
 Düşirə birə – qaynanmış
 Düşməngəri soxtan – düşməncilik etmək
 Düşunda soxtan – qaynatmaq
 Dühdürüst – dümdüz
 Dühəzar – iki min
 Dühəm – bir-birilə, birlikdə
 Dühəfteyi – ikihəftəlik
 Döy – div
 Döyüstan – qaçmaq
 Döülətbənd – dövlətli
 Döör xardən – dolanmaq,

- fırlanmaq, dövrə vurmaq
 Dəbboğ – dabbaq
 Dəbboği – dabbaqlıq (sənəti)
 Dəbboğxunə – dabbağxana
 Dəbboğçi – dabbaqçı
 Dəbboğçigəri – dabbaqıçılıq
 Dəbrüş – dərviş
 Dəqüftən – geyinmək
 Dəqə – indi
 Dədə – dədə
 Dədəliy – ögey dədə
 Dəzən – sancmaq
 Dəyiftan – geyinmək
 Dəyiş soxtan – dəyişmək
 Dəyəsiran – yanmaq (ışığı)
 Dəyəsunda soxtan – yandırtmaq
 Dəyəsundan – yandırmaq
 Dəkərdən – tökmək, geyinmək, örtmək
 Dəm – dəm
 Dəmbül – qavalı
 Dəmçə – damğa (heyvanı, insanı damğalamaq, bədənin bir hissəsinə dağlanmış dəmir parçası basmaqla nişanlamaq)
 Dəmicə – indi
 Dəmkeş – qazan, samovar ağzına qoyulan qapaq
 Dəndəlik – fıstıq ağacları olan yer
 Dənişiran – baxmaq
 Dəng – dəng
 Dəng biran – dəng olmaq
 Dəng soxtan – dəng etmək
 Dər – qapı
 Dərburirəni – ağrıkəsici vasitə

- Dərvoza – darvaza
 Dərd – dərd
 Dərd doran – dərd vermək
 Dərd kəşiran – dərd çəkmək
 Dərz – tikiş
 Dərz duxtən – tikiş tikmək
 Dərzi – tikişçi, dərzi
 Dərzigəri – tikişçilik, dərzilik
 Dərzən – iynə
 Dəryoz – dəryaz, kərənti
 Dərmora – çıxmış
 Dərmoran – daxil olmaq
 Dərmoran – çıxmaq
 Dərmunrostsoz – əczaçı
 Dərpəncərə – qapı-pəncərə
 Dərpəncərə – pəncərə qapısı
 Dərs dərən – dərs demək
 Dərəmum – təmizlənmiş mum, qara mum
 Dərəhün – dudkeş
 Dərəceyin – dərəcəli
 Dərəcə – dərəcə
 Dəs əngəstən – ələ salmaq
 Dəsdər – əl dəyirmanı, kirkirə
 Dəsmol – dəsmal , yaylıq
 Dəst – əl
 Dəst vordən – əli gətirmək
 Dəst doran – əl vermək,üz vermək
 Dəstbədəst – əl-ələ, əlbəəl
 Dəstbətihu – əliboş
 Dəstduraz – əliuzun
 Dəstduraz birən – əliuzun olmaq

Dəstdurazi – əliuzunluq
 Dəstdurazi soxtən – əliuzunluq etmək
 Dəst-poça – əl-ayaq, qol-qıç
 Dəstraz – əl ilə Dəstşəft
 – əliəyri Dəstgır –
 köməkçi Dəstəbozi –
 dəstəbazlıq Dəstəbəkül
 – tısbəğa
 Dəstək – qapının tutacağı
 Dəstəçin – dəstəçin
 Dəsgirə – toxunma səbət, zənbil
 Dəsgurun – əliağır (adam)
 Dəsöyüstan – sürtmək, ovmaq, ovxalamaq
 Dəçirən – yığmaq
 Dəh – on Dəhyek –
 onbir Dəhimin –
 onuncu Dəhnə – kilimi
 (xalça) Dəhteyi –
 onluq Dəhşət – dəhşət
 Dəhşətin – dəhşətli
 Dəcəl, dəcəli, dəcəlgəri – dəcəl, dəcəllik
 Dəğdəğə – qorxu, dağdağa
 Dəğəl – cığal, dəcəl (özünü isə verməyən)
 Dəğər – dağar
 Dəgiş – dəyişmə
 Dəgiş soxtan – dəyişmək
 Dəgəştən – yatmaq (xəstə)
 Dəən – içində

E

El – uşaq
 Elçigəri – elçilik
 Elgəri – uşaqlıq
 Elgəri soxtan – uşaqlıq etmək
 Elli – uşaqlı
 Elon – elan
 Elon soxtan – elan etmək
 Eşqbozi – eşqbazlıq
 Eşqbozi soxtan – eşqbazlıq etmək
 Etiroz – etiraz
 Etiroz soxtan – etiraz etmək
 Eyroğ – kərənti

Ə

Ə – önqoşma; *-dan/-dən* şəkilçisinə müvafiq gəlir
 Əbə – ata Əçu
 – nədən Ədəmi
 – adam
 Ədəmigəri – adamlıq
 Ədəş – adaş
 Ədur – uzaqdan
 Əhd – əhd; müqavilə, saziş Əhd
 soxtan – əhd etmək
 Əhəngsuzundagar – əhəng yandıran
 Əhotə – əhatə
 Əhotə soxtan – mühasirə etmək, əhatəyə almaq
 Əhvol – əhval
 Əhvolın – əhvallı, xoş xasiyyətli
 Əhvolot – əhvalat
 Əjnəf – əclaf
 Əjnəfi, əjnəfgəri – əclaflıq

Əkey – nə vaxtdan
 Əkebike – haçandan-haçana, əkə-bükə
 Əki – kimdən Əkin –
 əkin Əkinçigəri –
 əkinçilik Əkiz – ekiz
 Əqrənom – aqronom
 Əqrənomgəri – aqronomluq
 Əlbəüü – duza qoyulmuş alça
 Əlçə – alça
 Əlig – dişi keçi, əlik
 Ələffürüş – əlaf, ot satan
 Əli – alça
 Əlləşmiş biran – əlləşmək
 Əlmənkin – mənimki
 Əlmukin – bizimki
 Əloc – əlac Əloqə
 – əlaqə Əlovə –
 əlavə Əlşumkin –
 sizinki
 Əlşunkin – onlarınki
 Əlün – alçalı
 Əm – da, də (bağl.)
 Əməyəruz – əməkünü
 Əmru – armud
 Əmrudor – armud ağajı
 Ənbis – qalaq
 Əncirə – doğranmış
 Əncirən – doğramaq
 Əng – arı
 Əngdor – arıçı

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

Əngəbuy – nanəyəoxşar bal iyi verən mədəni bitki növü
 Əngdori – arıçılıq
 Əngil – düyün
 Ənginə – qax
 Əngişt – barmaq
 Əngiştənə – üzük
 Əngiştərin – üzük
 Əngülbənd – boğça
 Əngür – üzüm
 Əngürdor – üzümçü
 Ənor – nar
 Əntiqəçi – köhnə şeylər satan
 Əntüin – sənin, səninki
 Əpilkə – yonqar
 Ərəbə – araba Ərəbəçi –
 arabaçı Ərəbəçigəri –
 arabaçılıq Ərəbi –
 ərəbcə
 Ərx – arx Əngaz –
 çənə Ərkuhun –
 ərköyün Ərsçüm –
 göz yaşı Ərsi – toy
 Ərsixanə – toyxana
 Ərsivər – toy sahibi
 Ərsi zərə soxtan – toy çaldırmaq, toy eləmək
 Ərş – nalə
 Ərş tik birə – naləsi göyə yüksəlmək
 Əs – at
 Əs-əs – at-at (oyun adı)
 Əsər – yuxarıdan; başdan, əvvəldən

- Əsi birən – darıxmaq; əsəbiləşmək
 Əskeş – araba hissəsi
 Əssəl – bal
 Əssəli – yonca növü adı
 Əssüvar – süvari
 Əsyu – dəyirman
 Əşrəfi – beşlik qızıl; qızıl pul, (keçmişdə istifadə olunan qadın ziynət əşyası)
 Ətir – ətir
 Ətrof – ətraf
 Ətrofli – ətraflı
 Əttuq – ətlik dövlətə təhvil verilən ət planı; kəsilmək üçün bəslənən heyvan
 Əvərsi – ardıc
 Əvərsin – şam ağacı
 Əvəzi – əvəzləyici
 Əvom – avam
 Əvomi – avamlıq
 Əvomgəri – avamçılıq
 Əvvəli – əvvəlcə
 Əvvəlin – əvvəlki
 Əvvəlminci – əvvəlinci
 Əyəkqobi – ayaqqabı
 Əzob kəşiran – əzab çəkmək
 Əzunsəri – o başdan
 Əzobkeş – əzabkeş

F

- Farsi – farsca
 Fatir – fətir
 Fəhmistan – başa düşmək

Fəqir – fağır
 Fərq soxtan – fərqlənmək
 Fəryad əngəstən – qışqırmaq, ağlamaq, tərək etmək
 Fibərdan – udmaq
 Fibərdə – udulmuş
 Fibərdə soxtan – uddurtmaq
 Fiçərundan – dağıtmaq, talan etmək
 Fidoştan – işlətmək
 Fikordan – səpmək
 Firəh – geniş
 Firəhədüş – enlikürək
 Firəhəsifət – enlisifət
 Firəhi – genişlik
 Firəh biran – genişlənmək
 Firə birə – genişlənmiş
 Firmoran – düşmək, enmək
 Firmöyüstan – buyurmaq
 Firmundan – aldatmaq
 Firsora biran – göndərilmək
 Firsoran – göndərmək
 Firuzə – firuzə
 Fisöyüstan – sürtmək
 Fıçarıstan – yıxılmaq
 Fınduğ – fındıq
 Fınduğavini – fındıqburun
 Fınduqxori – yer fındığı Fırağıstan –
 batmaq, sancılmaq Furoun –
 toxuculuq dəzgahının detalı Furuxta
 birə – satılmış
 Furuxtagor – satan
 Furuxtan – satmaq

Furuxta soxtan – satdırmaq
 Furuxtəni – satılmalı
 Futolı – əvəlik
 Füdərən – söymək
 Fülful – acı bibər

G

Gal şəndən – əmr etmək
 Gedə – oğlan
 Gedişgəri – gedişat
 Gezinə – gicintkan
 Gədək – camış balası, balaq
 Gənzə – təzək
 Gəndim – buğda
 Gəndimi – buğdaşəkili naxış
 Gərdan – boyun
 Gərm – isti
 Gərməgiyo – mədə qurdunu tökmək üçün ot növü
 Gərmi – istilik
 Gəştə – gəzmiş
 Gəvənd-gəngiz – ot əvəzinə heyvana verilən kol növü; gözən
 Gih – arpa
 Gic – gic
 Gic raftan – gicəllənmək
 Gil – gil
 Gilidəsoz – buz hazırlayan
 Gilkan – gorqazan (ölünü dəfn edənlər üçün verilən ehsan)
 Gikəştəngum – keçəndən sonra
 Giləngüri – şəkər qatılmış qızılgül
 Gilimi – palazşəkili toxuma üsulu; kilimi
 Gimistan – tərpnəmək

- Gində – yoğun, qalın
 Girdə – böyrək
 Gird – yumru
 Girestan – ağlamaq
 Gireyundan – ağlatmaq
 Girərunda – keçirilmiş
 Girərundan – keçirmək
 Girərunda soxtan – keçirtirmək
 Girəstə/girəşdə – keçmiş
 Girg – canavar, qurd
 Girgirə – göyərçin
 Giriftan – tutmaq
 Giriftə biran – tutulmaq
 Girvənkə – girvənkə (400 qr.)
 Giryə – ağlama
 Giryəsoz – ağlağan
 Gisnə – ac: müq.et: azərb. dial. *güşnə* «acgöz»
 Givozən – otu təmizləmək üçün iti alət
 Giyozən – oraq
 Goçun – gavadın
 Gof – söz
 Gom – qaynaq növü (misg.)
 Gö – yer
 Gödüş – iki qulplu sərnici (misg)
 Gög – göy
 Göndərbənd – araba ləvazimatı
 Göydun – tövlə
 Günə – yanaq
 Guruni – ağırlıq
 Guşək – qulaqcıq
 Guş vakardən – qulaq asmaq

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

Güboş – deyəsən
 Güftira – demiş
 Güftiran – demək
 Gülfürüş – gülsatan
 Gülləbur – gülləkəsən alət
 Güllü saxtən – aşağı buraxmaq
 Gürdə – böyrək
 Güröginə – ayrı
 Gürun – ağır
 Güş – qulaq
 Güşt – ət
 Güştin – ətli
 Güştöy – bozbaş
 Güştəkş – ətçəkən maşın
 Güştvənc – ət doğrayan
 Güvö – ot
 Güvozən – yerin otunu təmizləmək üçün ağzı iti alət
 Güvö zərən – ot çalmaq

Ğ Ğaçaq –
 qaçaq Ğaçaqgəri –
 qaçaqçılıq Ğaçaqi –
 qaçaqlıq
 Ğand – qənd
 Ğandənçirən – qənddoğrayan
 Ğarinənə – qarı, qarınənə (yaşlı qadın barəsində)
 Ğarz – borc
 Ğarzun – borclu
 Ğarzun birən – borclu olmaq
 Ğarz saxtən – borc etmək

Ğeysi – qaysı
 Ğəbr – qəbr
 Ğəbristun – qəbiristan
 Ğəbül – qəbul
 Ğəbül birən – qəbul olmaq
 Ğəmgin – qəmgin
 Ğəmgin biran – qəmgin olmaq
 Ğəmgingəri – qəmginçilik
 Ğəmginini – qəmginlik
 Ğəmgin soxtan – qəmgin etmək
 Ğərəvül – keşik, qarovul
 Ğərəvülçi – keşikçi, qarovulçu
 Ğərəvülçigəri – keşikçilik,
 qarovulçuluq
 Ğərəvül kəşirən – keşik çəkmək, qarovul çəkmək
 Ğərib – qərib
 Ğəribgəri – qəribçilik
 Ğəribi – qəriblik
 Ğəs – qəsd, niyyət
 Ğəsəm – and
 Ğəsəm boşu – and olsun
 Ğəşəng – qəşəng
 Ğəşəngi – qəşənglik
 Ğəşənggəri – qəşənglik
 Ğəzəb – qəzəb
 Ğəzəbin – qəzəbli
 Ğivvalı – güclü, qüvvətli
 Ğıvvat – qüvvət
 Ğonun – qanun

H

- Haçınunki – sanki, elə bil ki
 Hadi – söz
 Hadi saxtən – danışmaq
 Haft – yeddi
 Haftburori – yeddiqardaş
 Haftburoriyə aş – döşəmə plov
 Halə – bəylik yatağının üzərinə salınan bəzəkli örtük
 Haftgəzə – yeddiarşılıq
 Haftod – yetmiş
 Haftsad – yeddi yuz
 Halam – hələ
 Halam iş – hələ də
 Hambocun – qayınarvadı, elti
 Handəyinə – gülməli
 Har – hər
 Haruz – hər gün
 Havardən – yaymaq (lavaş)
 Havorangi – mavi
 Havodəyişsoz – vetilyator
 Hazor – min
 Hazorxuna – heyvanda mədə
 Hazorsoli – minillik
 Heybə – heybə
 Heyvundar – heyvandar
 Hezim – indi
 Hezimin – indiki
 Həcəmət – alına, yaxud boynun arxasına qan almaq üçün qoyulan tibbi banka
 Həcətxana – ayaqyolu
 Həçinki – elə ki
 Həçundun – sanki, elə bil ki

- Həqsab – haqq-hesab
 Həqsab kəşiran – haqq-hesab çəkmək
 Həl – ərimə, yumşalma; həllolma; həlletmə (məsələ, misal)
 Həlbirə – həll edilmiş; həll olunmuş
 Həlisə – ətli hədik
 Həllöc – yun, pambıq darayan adam
 Həllöci – həllaclıq
 Həlnəbirəni – həll edilməyən; həll olunmayan
 Həlou – palaz
 Həmdih – həmkəndli, kəndçi
 Həmə – hamı
 Həmələ – hamılıqla
 Həmsiya – qonşu
 Hənzuhun – həmdil
 Həndalu – əvəlik
 Hənəki – zarafat
 Həng – təhər, tövr
 Həngər – dəmirçi
 Həngəri – dəmirçilik
 Həppa – yumru daş; dibək daşı
 Hərçə – nə vaxt
 Hərçi – hər şey
 Hərdümi – hər ikisi
 Hərey zərən – ağlamaq; haray vurmaq
 Hərəmi – naxış növü, hərəmi
 Hərşəfin – qızılı
 Hərza – açıq
 Həsi – əriştə
 Həsili – əriştəli
 Həş – zibil
 Həşəm – zir-zibil, küləş

Həşrəfin – qızılı
 Həşə zərən – danmaq
 Həşivər – hay-küyə salan
 Həşt – səkkiz
 Həştod – səksən
 Həşimçi – səkkizinci
 Həvə – toxunmuş xalçanı döymək üçün istifadə edilən dəmir daraq
 Həvü – günü
 Hi – heç
 Hiçiz – heç nə
 Hineyin – hənalı, xınalı
 Hinərəbun – xınayaxdı
 Hintər – elə-belə
 Hişki – heç kim
 Hiştan – qoymaq
 Hityot – ehtiyat
 Hityotgəri – ehtiyatlılıq
 Hityotlı – ehtiyatlı
 Hodağa – elə
 Homin – yay
 Hözüm – indi
 Hülbə – sarıçiçək
 Hünərmənd – hünərli, cəsarətli
 Hürəz – onunla
 Hürüyyətxor – azadlıqsevər
 Hürsün əbirən – hirsələnmək

X Xacə –
 cənab Xanda –
 gülüş Xandali –
 gülməli

- Xandistan – gülmək
 Xandundan – güldürmək
 Xandunda soxtan – güldürtmək
 Xara – güvə, xara
 Xardə – yeyilmiş
 Xardəqar – yeyən
 Xardən – yemək
 Xat – xətt
 Xatkeş – xətkəş
 Xay soxtan – xərcləmək
 Xavandən – ovxalamaq
 Xavandə saxtən – ovxalatmaq
 Xəbər bostarən – xəbər almaq
 Xəbər fustarən – xəbər göndərmək
 Xəmzə – yemiş
 Xəmzəbü – sürvə, adaçayı
 Xənək – ardıc kolunun tüstüsü
 Xər – eşşək
 Xərkər – taxıl zəmilərinin arasında bitən zərərli bitki növü
 Xərgüş – dovşan
 Xərxarə – cır lobya
 Xərviyi – cır söyüd
 Xəs/xəst – qatı
 Xəstrə – qatılaşmış
 Xəymə – çadır, xeymə
 Xəzinəliyə qeyçi – xəzinəli qayçı (misg.)
 Xili – mil (toxuc.)
 Xima – kuzə
 Xinəçü – xalça dəzgahı, hana
 Xinik – soyuq
 Xir – çəltik əkini

Xişg-xişg – quru-quru
 Xişk – quru
 Xişk giriftan – küsmək
 Xişk soxtan – qurutmaq
 Xiyəh – kürək
 Xiz – motal
 Xıdri – təndirdə bişirilən əlçörəyi
 Xır – 1. bulud; 2. ev-eşik
 Xıragar – alan
 Xırd – sınıq
 Xırda – xırda
 Xırdalanmış – xırdalanmış
 Xırdalamiş soxtan – xırdalamaq
 Xırd birə – sınımış
 Xırd biran – sınmaq
 Xırd soxtan – sındırmaq
 Xırs – ayı
 Xırş – ağuz, təzə doğmuş heyvanın ilk südü
 Xısiran – yatmaq
 Xısirə – yatmış
 Xıştan – öz (əvəz.)
 Xış barunda – şumlanmış
 Xış barundan – şumlamaq
 Xo – yuxu
 Xoçəməz – qoz
 Xoçəməzdor – qoz ağacı
 Xodorəni – yuxugətirən
 Xok – torpaq
 Xokistər – kül
 Xokşünas – torpaqşünas
 Xolu – dayı

Xoraduhun – çəkilic növü
 Xorə – gil qab
 Xori – yer
 Xoriş – qaşınma
 Xoripeymundəgor – yer ölçən
 Xorivokən – yer qazan
 Xorum – yemək
 Xorum-bərum – yeyib-içmək
 Xostan – istəmək
 Xoyəginə – şirin qayğanaq
 Xoyakərg – yumurta
 Xring – xren
 Xub – yaxşı
 Xubaçiz – yaxşı şey
 Xubtər – yaxşı təhər
 Xudo – allah, xuda
 Xudadus – allah tanıyan
 Xug – donuz
 Xugdoştagor – donuz saxlayan
 Xum – çiy, qaynamamış; 2. təcrübəsiz
 Xunişırın – qanışirin
 Xunkəmi – qanazlığı
 Xuruz – vəçə - ev quşları
 Xuruzyek – inaq xəstəliyi
 Xun – qan
 Xuna – ev
 Xunavərun – evdəkilər
 Xundan – oxumaq
 Xundəgor – oxuyan
 Xunda soxtan – oxutdurmaq
 Xun dəkərdən – qan tökmək

Xunə-cukə – ev-eşik
 Xunxor – qanıçən, zalım, köhn. *xunxar*
 Xunı siyəh – qanıqara
 Xunun – qanlı
 Xuş amarən – xoşu gəlmək
 Xuşandom – yüngül təbiətli insan
 Xuş gizərdən – xoş keçmək
 Xurd saxtən – sındırmaq
 Xurək – xörək
 Xuta biran – öyrəşmək
 Xuta saxtan – öyrətmək
 Xuvar – bacı
 Xuvargil – bacılıq, rəfiqə
 Xuvargili – rəfiqəlik
 Xuvarle – bacıcığaz
 Xuvarzərə – bacıuşağı
 Xüsür – qayınana
 Xüsürmərd – qaynata

I

Imruz – bu gün
 Imruzin – bugünkü
 Immun – biz
 Iсталova – yeməxana
 Istansiyə – stansiya
 Işığ – işıq

İ

İ – bu (əvəz.)
 İcozə – icazə
 İcozə dorən – icazə vermək

İcozə xostən – icazə istəmək
 İd – bayram
 İdi – bayramlıq
 İduna – bayramlıq
 İdi niborək – bayramın mübarək
 İdismun niborək – bayramınız mübarək
 İd soxtan – bayram etmək
 İhdə – öhdə İhdəliy –
 öhdəlik İhtibor –
 etibar, inam İhtibori –
 etibarlı İhtiyoc –
 ehtiyac
 İhtiyoclu – ehtiyacı olan, möhtac
 İqdə – bu qədər
 İlçi – elçi
 İlmanqu – ilıq
 İm – bu (əvəz.)
 İmhəl – bu vaxt
 İmhəlin – bu vaxtkı
 İmid – ümid
 İmir – ömür
 İmkon – imkan
 İmkon doran – imkan vermək
 İmkon soxtan – imkan etmək
 İmu – biz
 İn – bu (əvəz.)
 İnanılmış birə – inanılmış
 İnanmış birən – inanmaq
 İnanmış soxtan – inandırmaq
 İncə – bura
 İncimiş birən – incimək

İngilisi – ingiliscə
 İnhə – bunlar
 İnkişof – inkişaf
 İnkişof birə – inkişaf etmiş
 İnkör soxtan – inkar etmək
 İncədər – bu qədər
 İncarçu – çəngəl
 İnom – inam
 İnsəət – bu saat
 İnsəətin – busaatkı
 İnşöin – bu gecəki
 İnşöü – bu gecə
 İnyekin – bu biri
 İntə – belə
 İntərzin – belə tərzdə
 İpsi (yə) – əsas, özül, bünövrə
 İranic – iranlı
 İruzniğə – səhərisi gün
 İsbih – ağ
 İsbirə – bağız xəstəliyi
 İsbij mijə – çobanyastığı (hər fən: ağkirpik)
 İsbot – isbat
 İsbot birə – isbat olunmuş
 İsbot soxtan – isbat etmək
 İstiqləl – istiqlal
 İstiqlələti – istiqlaliyyəti
 İstismor – istismar
 İstismor birə – istismar olunmuş
 İstismor soxtan – istismar etmək
 İşbij – bit
 İşbijin – bitli

İşing – yemlik

İşnə biran – qalxmaq İşnə

soxtan – qaldırmaq İşqəm –

qarın (bədən üzvü) İşqəmbə

– yelin

İşqəməburi – qarınağrısı

İşora – işarə

İşora birə – işarələnmiş

İşora doran – işarə vermək

İşora soxtan – işarə etmək

İşora zəran – işarə vurmaq, etmək

İşpiskə – kibrit, spička

İştan – öz (əvəz.)

İştirob – cərimə

İyrənmiş – iyrənmiş

İyrənmiş biran – iyrənmək

İyrənmiş soxtan – iyrəndirmək

İztirob – iztirab

İztirob dorən – iztirab vermək

İztirob kəşirən – iztirab çəkmək

J

Jirangə – paslanma, pasatma

Jirankə şundən – pas atmaq

Jirəngə – salxım

Jüji – kirpi

K

Kaf saxtən – danışmaq

Kalein – ən böyük

Kami – hansı

Kapan – topa
 Kefaz – keflə, kefindən
 Keyfləndirilmiş soxtan –
 şənləndirmək, kefini açmaq
 Keyflənmiş biran – keflənmək
 Keysiz – qəmgin, xəstə, kefsiz
 Kəbin – kəbin
 Kəbin burarin – kəbin kəsmək
 Kəbin soxtan – kəbin etmək
 Kəəb – səhəngin oturacaq hissəsi
 Kəhrəbo – kəhrəba
 Kəlbəti ucoğ – ocaq kəlbəti (maşa)
 Kələbabo – baba
 Kələsər – ana arı
 Kəm – az; ələyin bir növü
 Kələçim – irigöz, dombagöz
 Kələdandun – iridişli
 Kələh – böyük
 Kələ heybət – iri heybət
 Kələqənəd – iriqanadlı
 Kələ korsü – iri çəkic
 Kələriş – irisaqqal
 Kəmər – bel
 Kəmərhend – toqqa
 Kəm-kəm – az-az
 Kəmpirçüm – az-maz
 Kəmrə – təzək, qatı çirk, çadır
 Kəmsəvod – kəmsavad, savadsız
 Kəmsəvodi – kəmsavadlıq,
 savadsızlıq
 Kəmsəvodgəroi – savadsızlıq, kəmsavadlıq

- Kəm soxtan – azaltmaq
 Kəndan – qazmaq, çıxarmaq
 Kəndü – böyük saxsı qab
 Kər – gön Kərg –
 toyuq Kərundan –
 otarmaq
 Kərpicsuzundagor – kərpic yandıran
 Kəş – hündürlük, təpə
 Kəton – kətan
 Ki – kim (əvəz.); bağlayıcı (söz sonunda); ədat.
 Kiflət – külfət, ailə, ailəlik
 Kiflətdor – ailəli, ailə başçısı
 Kifoyət – kifayət
 Kifoyətlənmiş biran – kifayətlənmək
 Kifoyət soxtan – kifayət etmək
 Kiləliğ – ögey qız
 Kiləgəri – qızlıq
 Kilid – açar
 Kirsin – qışda qızınmaq üçün evin ortasında düzəldilmiş ocaq
 Kılək – külək
 Kindoşdəgor – kinli
 Kinə – kimi
 Kirönişin – kirayəçi
 Kiyouvəçin – otuyğan
 Klarnetzərəgor – klarnetçalan
 Kozbəl – qozbel, donqar
 Köçə – dənli bitkilərin üçün ölçü vahidi; çömçə
 Köüçə – başmaq
 Kuxolu – dayıoğlu
 Kuştənçin – qıymakeş
 Kukrum – ıldırım

Kulya – papaq
 Kunbəru – təndirdə düşən çörəyin əks tərəfə yapılması
 Kund – yaxın
 Kusbənd – qoyun
 Kuşə – çarığın bağı keçirilən yer, dəlik
 Kundəpişt – tərsinə
 Kur – kor
 Kutəhəpoçə – qısa yubka
 Kutəhəzuhun – diligödək, suçlu
 Küfarə – beşik, nənəni
 Küngürö – soğansuyu (xörək)
 Kütüg – kötük
 Kütmil – kütləmiş

Q

Qajqun – qazan
 Qaka zərən – qaqqıldamaq
 Qaqala – saxsı banka
 Qaqalaxırdi – dəvədabanı
 Qaqalaqiymə – kotlet
 Qaqalatihisoz – küpə boşaldan
 Qaqol – qoğal
 Qal şəndən – çağırmaq
 Qalağ – bozdamacı saçın üstündə çevirmək üçün düzəldilmiş xüsusi ağac növü
 Qal zərən – çağırmaq
 Qapundan – qarpmaz
 Qarq – qoz meyvəsinin yaşıl qabığı
 Qaralamış saxtən – qaralamaq
 Qaravot – çarpayı
 Qarduç – iri qırma

- Qarış soxtan – qarışdırmaq
 Qartanqa – yüyən
 Qartxundum – borclu olan
 Qaşqəlaq – qaşqaldaq
 Qavol – qaval
 Qavolzərəgor – qavalçalan
 Qazanmış saxtən – qazanmaq
 Qazıt – qəzet
 Qazıtfürüş – qəzetsatan
 Qe – çox
 Qedunum – çoxbilmiş
 Qedunumi – çoxbilmişlik
 Qequndan – sıxmaq
 Qeyçi zərən – qayçılamaq
 Qeymoğ – qaymaq
 Qeytonbof – qaytan toxuyan (dəzgah)
 Qeyşər – qabaq, qənşər, əvvəl
 Qəbrüstun – qəbiristan
 Qəbrüstunluğ – qəbiristanlıq
 Qəbür – qəbir
 Qəbürkən – qəbirqazan
 Qəbür kəndan – qəbir qazmaq
 Qəbürkəndəqar – qəbirqazan
 Qəc – donmaq, soyuqdan əl-ayağın işləməməsi: müq. et: qıc olmaq
 Qəcələ – sağsağan, dan. qəcələ
 Qəcil – ümitsiz, xəstə, hədsiz zəifləmiş
 Qəd – içində, arasında
 Qədəğə – tapşırmaq, qorumaq, qadağa
 Qədəğə dərən – qadağan etmək
 Qədəmə – pilləkən
 Qədəş – qohum

- Qəhrə – acıq, hirs
 Qəhrə soxtan – acıq etmək, küsmək
 Qəhəb-qəhəb – aşıq-aşıq (oyun adı)
 Qəhərlənmiş biran – qəhərlənmək
 Qəhərə soxtan – acıq etmək
 Qələbə – çox
 Qələq/qələğ – qarğa
 Qəmqəl – bitki növü (qabığından qab yumaqda istifadə olunur)
 Qəməkəş – ət baltası
 Qəmqəl – qab yumaq üçün əski, qabsürtən
 Qənəptum – kəndir toxumu
 Qənşəl – qənşər, bax: qeysər
 Qənçür – sətəlcəm
 Qərəbizin – çaytikanı
 Qərəvot – çarpayı
 Qəri – qarı
 Qərimiş – qarımış
 Qərimiş birən – qarımaq
 Qərməsin – qazmaq (təndirdən çıxan çörəyin qalığı, qırığı)
 Qərt – borc
 Qərtxundi – borcluluq
 Qərtob – kartof
 Qərtsqun – borclu
 Qərz – borc
 Qəsəm – and
 Qəsəm boşu – and olsun
 Qətən – toyuq peyini
 Qətit – qurudulmuş ət, qaxac ət
 Qəy – niyə
 Qəy – çox
 Qəyil – paya

- Qəyul – şalban
 Qiçinə – çimdik
 Qiliz – tüpürcək
 Qır – qır
 Qırçı – qırla işləyən şəxs
 qirdüşündəgor – qır bişirən
 Qiç – dişdəm: müq.et: azərb. uşaq dilində *qiç* eləmək «dişləmək»
 Qiç soxtan – dişdəm götürmək
 Qiç zərən – dişləmək
 Qıd-qıdı – uşaq oyunu
 Qija – dəvədabanı; müq.et: azərb. *qiji*
 Qilin – kartof
 Qilinc – qılinc
 Qilində – muncuq, boyunbağı
 Qilinfürüş – kartof satan
 Qilinkoş – kartof əkən
 Qır – daş-kəsək
 Qırabli – qaloş
 Qırçə – diş qıçırdatma, qıcamə
 Qırəfinkə – qrafın(ka)
 Qissə – nağıl
 Qit – taxta
 Qiyə zərən – çağırmaq
 Qiyməkeş – qiyməkeş
 Qındı – qındı (undan hazırlanmış sıyıq)
 Qırmac – şallaq
 Qırmic – çimdik
 Qırmic soxtan – çimdikləmək
 Qırsa – bərpa olunmuş mis
 Qıryoz – dəryaz
 Qısqı – sıxıntı, qısqı (dan.)

- Qısqı doran – sıxmaq
 Qızınmış biran – qızınmaq
 Qobi – kiçik dərə
 Qobixur – mədə
 Qobşir – süd qabı
 Qof – söz
 Qoğuş – ovuq, ağacın içi, koğuş
 Qohuməti – qohumluq
 Qolamıx – mıx düzəldən alət
 Qoristan – daşımaq
 Qout – qovun
 Qov-qov ləngə qov – İnək-inək, ləng inək (uşaq oyunu)
 Qubayic – qubalı
 Qucalmış biran – qocalmaq
 Quçoğ – qoçaq
 Quçoğəri – qoçaqlıq
 Quçoği soxtan – qoçaqlıq etmək
 Qudil – qurd (parazit)
 Quduz – quduz
 Quduz biran – qudurmaq
 Qul – tərəf Quldur –
 quldur Quldurgəri –
 quldurluq
 Qulduri soxtan – quldurluq etmək
 Qulla – gölməçə
 Qulonça – dayça
 Qunağ – qonaq
 Qunoği – qonaqlıq
 Qunoğ biran – qonaq olmaq

L

- Laçın – şahin (quş)
 Lağ – kürək, bel
 Lakatə – çox çirkli
 Lal bürən – lal olmaq
 Lamad – palçıq
 Lapatka – bel
 Lavoşinə – lavaşa
 Lec – hirs, acıq
 Lec saxtən – acıq etmək
 Leşzan – dəri təmizləyən alət
 Ləbbadə – yağmurluq, bürüncək: köhn. ləbbadə
 Ləc durmarən – acığı gəlmək
 Ləhə – palçıq, dan. löhmə
 Ləkmin – birdən
 Ləif – yorğan
 Ləif-cöcə – yorğan-döşək
 Ləlülölu – nənni, beşik
 Ləmistan – əyilmək
 Ləngistan – axsamaq
 Ləpə – dalğa, ləpə
 Ləpür – ləpir
 Lərzistan – titrəmək
 Ləş – dərinin əti, yağı
 Ləşgər – işçi arı
 Ləysən – dəryaz
 Ləyləg – leylək
 Likət – təpik
 Lığ – ilıq
 Lığ biran – ilıq olmaq
 Lığ soxtan – ilıq etmək
 Loça – lək

Loça vəyiftan – lək düzəltmək
 Loğər – arıq
 Lokbılok – taybatay, laybalay
 Loşbəbər – yuxayayan, üstündə xəmir yaymaq üçün istifadə olunan
 taxta
 Lokmi – birdən
 Lova – yalvarış, xahiş
 Lö – dodaq
 Loxşür – qabyuyan parça
 Löüb – düyü həlimi
 Löyij – Lahıç
 Löyijli – lahıjlı
 Löyüstə – çalxanmış
 Löyüstan – çalxamaq
 Lözani – metalın kənarlarının dar hissəsindəki işləri görmək üçün
 alət
 Luğnə – saxsı
 Luq (luqa) – beşik Lumut
 – palçıq Lupbəşundan –
 tullanmaq Lübyə – lobyə
 Lüküm – enliyarpaqlı, gövdəsi yeməli olan meşə bitkisi
 Lüleyin – aftafa, lüleyin
 Lüng – ayaq
 Lüngsüz – ayaqsız
 Lövə – budaq
 Lövəli – budaqlı

M Maatəl –
 məətəl Magardən –
 qayıtmaq

- Maç – öpüş; müq. et: azərb. dan.: *maç* eləmək, *maç-quc*.
 Maç-quc – maçı-quc
 Maç-quc saxtən – maçı-quc eləmək
 Maəş – maaş, əməkhaqqı
 Man – mən
 Manca – ip
 Masqura – kasa
 Mast – qatıq
 Marinə – qadın cinsi
 May – ana
 Maygəri – analıq
 Maypiyək – ata-ana, valideyn
 Mazari – vəzəri
 Məbrəd – yeyə
 Məlim – müəllim
 Məfrağ – çuğundan düzəldilmiş su qabı
 Məfməbədüş – mifik qorxulu varlıq (halarvadı)
 Məməbizi – xırda, uzunsov alça növü
 Məcbur – məcbur
 Məgü – sən demə (əd.)
 Məhəl – vaxt
 Məhsuldor – məhsuldar
 Məhsuldorgəri – məhsuldarlıq
 Məcbur biran – məcbur olmaq
 Məcbur soxtan – məcbur etmək
 Məqbul – gözəl
 Məqbuli – gözəllik
 Məzhərə – xəlbir
 Məllö – molla
 Məllögəri – mollalıq
 Məmədoragor – südverən

- Məngol – manqal
 Məni – mahnı
 Mərcigə – sərçə
 Mərd – kişi
 Mərdgəri – kişilik
 Mərduna – kişi paltarı
 Mərəgö – inək
 Mərzguşnə – çöl nanəsi
 Məsən – bülöv, etmə
 Məsi (yə) – nağıl
 Məsləhət soxtan – məsləhətləşmək, m. görmək
 Məşğul – məşğul
 Məşğul biran – məşğul olmaq
 Məşğul soxtan – məşğul etmək
 Məşməşür – şaftalı
 Məştəfə – aftafa
 Micmicə – cirə
 Miğyət – muğayət
 Miğyət biran – müğayət olmaq
 Mihrə – muncuq
 Mixkəş – mıx çıxaran alət
 Mixləmə – qayğanaq
 Mijə – kiprik
 Mingəh – orta, ara
 Mingəhin – ortancıl
 Mirdan – ölmək
 Mirdə – ölü
 Mirdəni – ölməli
 Mirdəqar – ölən
 Mişkin – bərk, möhkəm
 Mitrən – demək

- Mıbohisə – mübahisə
 Mıbohisə soxtan – mübahisə etmək
 Mıborək – mübarək
 Mıdofıə – müdafiə
 Müdofıə biran – müdafiə olunmaq
 Mıdofıə soxtan – müdafiə etmək
 Mıkofot – mükafat
 Mıqəddəs – müqəddəs
 Mırdol – murdar
 Mırdol biran – murdar olmaq
 Mırdol soxtan – murdarlamaq, murdar etmək
 Mıvəfəğiyət – müvəffəqiyyət
 Mız-mız soxtan – mız-mız etmək
 Mızd – muzd
 Mızdgəri – muzdurluq
 Moç – öpüş: bax: *maç*
 Moç soxtan – öpmək
 Moh – ay
 Mohi – qızıl balıq
 Mol – mal
 Mola doran lehimləmək
 Molakeş – malakeş
 Mor – ilan Moldor –
 maldar Moldorgəri –
 maldarlıq Molıstan –
 ovxalamaq Mora – dişi
 Moşa – maşa
 Movin – müavin
 Mozol – xoşbəxtlik, müvəffəqiyyət; tale
 Mozolmənd – xoşbəxt, müvəffəqiyyətli, uğurlu

Mö – ana
 Mö bəçə – əritmə və döymə (misg)
 Mögəri – analıq
 Mözölü – ləzzətlə
 Muqli – yumruq, qapaz
 Mumlama – mumlama
 Mundan – qalmaq
 Mung – səs
 Murlə – mığmığa
 Mü – saç Mü –
 mən Mücinə –
 qarışqa
 Müduroz – xəmirçək
 Mülüh – çəyirtkə
 Mürdəşür – ölü yuyan adam, mürdəşir
 Müri – moruq
 Mürq – vəhşi quş
 Mürs – zülm
 Müşkür – qışlaq

N

Nağl/nəqul – nağıl
 Naqulay – düzgün olmayan
 Nam – ad
 Namalə – heç olmasa
 Namlu – adlı
 Nan – çörək
 Narasirə – yetişməmiş, kal
 Navad – doxsan
 Nəbiragar – yoxsul
 Nəəlbənd – nalbənd

Nəg – damaq Nəgül –
 nağıl Nəğüldust –
 nağılbaz Nəhür – göl,
 nohur Nərə – erkək
 Nərə saxtən – çığırmaq, nərə çəkmək
 Nəri – misgərlikdə metalı döyərək uzatmaq üçün alət
 Nərm – yumşaq
 Nərmi – yumşaqılıq
 Nərm soxtan – yumuşaltmaq
 Nəvə-niştə – nəvə-nəticə
 Nəvomunda – yorulmaz
 Nəvüşdən – yazmaq
 Nəzdik – yaxın
 Nəzdik biran – yaxınlaşmaq, yaxın olmaq
 Nəzdiki – yaxınlıq
 Nəzdiki soxtan – yaxınlıq etmək
 Nigoh biran – nigahlanmaq
 Nih – doqquz
 Nihimin – doqquzuncu
 Nihiminci – doqquzuncu
 Nihsad – doqquz yuz
 Nihsinfi – doqquzuncu sinif
 Nimaz – namaz
 Nimazgah – namaz qılmaq üçün yer
 Nimaz gizardən – namaz qılmaq
 Nimein – ən kiçik
 Nimdərçə – döşəkçə
 Nimes – alman
 Nimə – yarı
 Niməcisnə – yarıac

Niməlit – yarımçıq
 Niməisbih – yarıağ
 Niməşö/niməşöü – gecəyarı
 Nimərçi – keçəçi
 Niməsuxt – kösöv
 Niməvundu(yə) – naqis
 Nimik – duz
 Nimikdan – duzqabı
 Nisti – yoxdur
 Niştan – oturmaq
 Nişundan – oturtmaq
 Niyyət soxtan – niyyət etmək
 Nıxda – noxta
 Nıxır – noxud, naxır
 Nıxson – nöqsan
 Nıxson giriftən – nöqsan tutmaq
 Nığıl – noğul Nodon
 – nadan Nodongəri –
 nadanlıq Nof – göbək
 Noğul – noğul, dərin
 Nohəq – nahaq
 Nohran – qoymaq
 Noqul – dərin; bax: *noğul*
 Noqulay – yöndəmsiz
 Nolə-şivən – nalə-şivən
 Nolin – döşək
 Nosi-nosi – novruz payı
 Noy – ling
 Noyil – nail
 Noyil biran – nail olmaq

- Noylülə – metalın dar hissələrini döymək üçün ling növü
 Noz – naz
 Nozlanmış biran – nazlanmaq
 Nö – odda qızdırılmış metalı soyudmaq üçün hovuz və ya müəyən qab
 Nöyştan – yazmaq
 Nöyüştə – yazılmış
 Nubot – növbə, növbətçilik; dan. nobut
 Nuxum – dırnaq
 Numbənum – adbaad
 Nunbər – çörək maşını
 Nunbürjün – çörəkbişirən
 Nunfürüş – çörəksatan
 Nuhəvar – yelləncək, küt
 Num – ad
 Numlu – adlı-sanlı
 Nundarəqar – çörək verən, dolandıran
 Nuşun dorən – göstərmək, nişan vermək
 Nügbəhər – nübar
 Nühəvar – 1. yelləncək; 2. lavaş yaymaq üçün taxta; bax: *nuhəvar*
 Nükər – nöker
 Nükərgəri – nökerçilik
 Nükəri – nökerlik
 Nüq – təzə
 Nüqoni – təmir (misg.)
 Nüqun – təzə ailə
 Nügisoz – yenilikçi
 Nüqun – təzə ailə quran
 Nüne – arı yuvası

Nünqatığı – qəlyanaltı
 Nüntari – soğan şorbası
 Nüşvə – eniş

O

Obiyə – lehimləmə (misg.)
 Odan – su ehtiyatı saxlanan yer
 Oğu – zəhər, ağrı
 Oxar – bıçaq itiləyən alət
 Ohəng – əhəng
 Ohun – dəmir
 Oqostə – o cür
 Oqüşqə – pəncərə
 Ombordor – anbardar
 Olat – paltar
 Ol biran – qızarmaq, allanmaq
 Qlıxçılığ – yəhər
 Olısavod – ali savad
 Orda – un
 Ordeyin – unlu
 Orinə – cümə
 Osi biran – darıxmaq, əsəbiləşmək
 Ostin – paltarın qolu
 Oşboz – aşnaz
 Oşbozgəri – aşpazlıq
 Oşiq – aşıq
 Oşiq biran – aşıq olmaq
 Oulə – çiçək xəstəliyi
 Ourun – arının yığıldığı şirə, çiçək
 Ouşun – şələlə
 Ovkəş – suçəkən, nasos

Ovsar – yüyən
 Oylə – ailə
 Oyləli – ailəli
 Ozod – azad
 Ozodgəri – azadlıq
 Obiyə – lehimləmə

Ö Ödom –
 adam Ödomgəri –
 adamlıq Ödömi –
 adam Ödrang – maşa
 Öginə – güzgü
 Öginəli – güzgülü
 Öpənir – sulu pendir
 Ördöyüc – ələk
 Öü – su
 Öürə – bulud
 Öürəz – iməcilik
 Öürinə – buludlu
 Öüsinə – nağıl
 Öü soxtan – əritmək
 Övərə – qədim evlərdə çimmək üçün yer
 Öylod – övlad Öylodgəri –
 övladlıq Öyşaləğənd – qənd
 kimi şirin

P

Padşazadə – şahzadə
 Palal – pas
 Palalun/pələlin – paslı

- Palannəvar – yəhər ləvazimatı
 Pamador – pomidor
 Panc – beş
 Panc sad – beş yüz
 Papuç – başmaq
 Par – qanad
 Parabizən – qanadları üstündə qara xalları olan balaca qırmızı cücü
 Paristan – uzanmaq
 Paristək – qaranquş
 Parsənqi – beşdaş
 Pasta – tələsik
 Par zərən – qanad açmaq, uçmaq
 Pay – ayaq
 Payistə – dayanmış
 Payistən – dayanmaq
 Paykilo – beşikloluq
 Payqədi – beşqatlı, beşlaylı
 Paylimə – nərdivan
 Paymərtəbə – beşmərtəbə
 Paymoha – beşaylıq
 Peşin – qabaqcadan maaş hesabına verilmiş pul, avans
 Peydə birən – görünmək, peyda olmaq, görənmək
 Peyğəmbəri – qarğıdalı
 Peymundan – ölçmək
 Peyrə – piyada
 Pezirən – bişirmək
 Pəhli – yan
 Pəhnəki – gizli
 Pəhnəsoxtei – gizlədilmiş
 Pəhnəsoxtəgər – gizlədən
 Pəhnum birən – gizlənmək

- Pəl – kəvərəoxşar yeməli meşə soğanı
 Pələ – mərçək, sırğalıq
 Pəlü – yamaq
 Pəlü zəran – yamamaq, yamaq qoymaq (vurmaq)
 Pəlüin – yamaqlı
 Pəlüftan – süzmək Pəmbeyin –
 pambıq geyim Pəmbə – pambıq
 Pəmbəvəçirəgor – pambıqyığan
 Pəncəh – əlli
 Pəncəhmanoti – əlli manatlıq
 Pəncəhliq – əllilik
 Pənd – düymə
 Pənir – pendir
 Pənsəböh – birisigün
 Pərđi – tir, pərđi
 Pərdü – şalban
 Pərəndə – qaranquş
 Pərəha/pəri – srağagün
 Pərvərəş darən – pəlvəriş etmək
 Pəs – bəs Pəsdə –
 sonra Pəsfərdü –
 biri gün Pəsəğ –
 şəkər tozu
 Pəso mundan – geri qalmaq
 Pəstöyi – yarımfabrikat
 Pəş – yun
 Pəşmun – paltar geyim
 Pəştəvəçirəgor – yunyığan
 Pirdin – quş tükü
 Pısgiri – cırcırma

Pıstripip – dabanağacı (çəkməçi aləti)

Pişikovi – dəniz pişiyi

Pışqılı – qığ

Pilənbəri – bayram yeməyi

Pılığ – gözdə əmələ gələn ağ çirk

Pilpilək – kəpənək

Pinc zərən – saxsı qabı yamamaq

Pinə – çarığın yırtılan yerinə

qoyulan gön parçası

Pinəgəri – pinəçilik

Piror – inişil

Pirorun – inişilki

Pirvayi – yaxşı

Pirzən – qarı

Pişətə – keçmişdə

Piş kərdan – qovmaq

Piş kərdə – qovulmuş

Pişətə – əvvəl

Piş giriftan – küsmək

Pişin – günorta

Pişinə – günorta vaxtı

Pişt – arxa Piyoz –

soğan Piyozın –

soğanlı Piyozı –

çəhrayı Piyozluğ –

soğanlıq Poxdən –

bişirmək Ponzah –

on beş

Por – keçən il, bildir

Poriz – payız

Poşna – daban; corabın dabanı

- Poyistə – dayanmış
 Poyistən – dayanmaq
 Poyundan – saxlamaq
 Poyusdə saxtən – saxlatdırmaq
 Pö – ayaq
 Pönə – gizli
 Pönə birən – gizlənmək
 Pönəki – gizlicə
 Pöydö doran – görünmək; bax: *peydə birən*
 Pöyüstan – dayanmaq
 Pux – xorultu
 Pux zərə – xoruldamaq
 Pulbola – şar
 Pulol soxtan – şişirtmək
 Pulpulə – göyərti növü
 Pur – dolu
 Pur biran – dolmaq
 Pur soxtən – doldurmaq
 Pusirən – çürümək
 Puso – geri
 Puştun – əmcək, döş, yelin
 Pükundan – bükmək
 Pür – arğac Pürinə
 – yarpız Püsiran –
 çürümək Püsirə –
 çürümüş Püst –
 dəri, qabıq
 Püspüsə – gavalı növü
 Püstələk – divarı şirələmək üçün dəri parçası
 Püst kəndan – qabığını soymaq
 Püşö – qabaq

Püşögir – önlük

Püşötuği – alınqabağı naxış növü (toxucu)

R

Raftan – getmək

Rag – yerkökü

Rag – vena (damar)

Rağan – yağ

Rağannanun – yağlı çörək

Rağbəti – layiqli, münasib

Rah – yol

Rang – rəng

Rangbırang – rəngbərəng

Rangın – rəngli, rəngin

Rang zərən – rəngləmək

Rasiran – çatmaq, yetişmək

Rasirə – yetişmiş

Rasirəgor – yetişən, yetən, çatan

Ras saxtən – düzəltmək

Rasundan – çətdırmaq

Rayək – itdirsəyi

Razi – razı

Razigəri – razılıqla

Razigəriyəvaz – razılıq

Rezbavokun – yivaçan

Rəhruvok – itdirsəyi; bax: *rayək*

Rəncbər – əkinçi, rəncbər

Rəncbəri – əkinçilik, rəncbərlik

Rıxdan – tökülmək

Rıxta – tökülmüş

Rıjundan – sökmək, tökmək dağıtmaq

- Rıkal – şumlanmış yerdə əmələ gələn arx
 Rımont soxtən – təmir etmək
 Rında – rəndə; rəndəli Rında
 zərə – cilalamaq
 Rındazərəgər – yer şumlayan
 Rırı/ruru – bağırsağ
 Rış – saqqal Rışg – sirkə
 Rışğand/rışqənd – rışxənd
 Rışqənd saxtən – rışxənd etmək
 Rıştə – ip, kəndir
 Rıştarusmun – əyrilmiş sap
 Rışın – işıqlı
 Rimont birəni – təmir olunmalı
 Rimontın – təmirli
 Rost – düz
 Rost soxtan – düzəltmək
 Röyüstan – hürmək
 Ru – üz
 Rubənd – üz örtüyü, rübənd
 Rufta – süpürülmüş
 Ruftan – süpürmək
 Ruğandon – yağqabı
 Ruğanfürüş – yağ satan
 Ruğanmü – vazelin
 Ruğanın – yağlı
 Ruho doran – əlindən vermək, salmaq
 Rukərə – çay
 Rulu – üzlü
 Rusmun – sap
 Ruşun doran – göstərmək

Ruvah – tülkü
 Ruz – gün
 Ruza – orucluq
 Ruza moh – orucluq ayı
 Ruza giriftan – oruc tutmaq
 Ruzavokin – orucaqdı
 Ruzinə – baca, nəfəslik

S Sad

– yüz Saxt –
 bərk Saqot –
 dəhrə Sal – il
 Saliya – gəmi
 Sanq – daş
 Sanqaçaxmox – çaxmaqdaşı
 Sanqbəndi – küçə, həyat döşəməsi
 Sanqın – daşlı
 Sarmaş – sarmaşmaq
 Sarmaşmış biran – sarılmaq
 Sarf – sərf
 Sarfalı – sərfəli
 Sataş birən – sataşmaq
 Satıl – su qabı
 Saye – kölgə
 Sayıl bəstən – axıtmaq
 Seminci – üçüncü
 Seto-seto – üç-üç
 Sə – üç
 Səbhi – sabah
 Səbhini – sabahkı

Səbirsizgəri – səbirsizlik
 Səbis – altmış
 Səbis dəh – yetmiş
 Səfər saxtən – səfər etmək
 Səg – it
 Səglə – itciyəz
 Səhət – saat
 Səhətsoz – saatsaz
 Səhəzar – üç min
 Səimin – üçüncü
 Səiminci – üçüncü
 Səimçi – üçüncü
 Səlüngə – üçayaqlı
 Sənq-sənq – daş-daş (oyun adı)
 Sər – baş
 Sərbar – yüküstü
 Sərbilindi – başıucalıq
 Sərboz – başçı, şərbaz
 Sərbənövşə – üzüaşağı
 Sərçin – bərbər
 Sərçini – bərbərlik
 Sərçol – ayaqyolu
 Sərmizi – stolüstü süfrə
 Sərd – soyuq
 Sərdəf – samovarın lüləsinin dibi
 Sər dəhistan – başlamaq,
 bünövrəsini qoymaq
 Sərdig – qazanın qapağı
 Sərdora – rəf Sərduvaq
 – duvaq Sərduvar –
 divarın üstü

- Sərəqıt – tavan
 Sərəqət – evin bayırdan damla divarınının (şalbanların) arası
 Sərədər – başağrısı
 Sərəpö – başsız
 Sərgin – peyin
 Sərqi – sarğı
 Sər-mux – ust-baş
 Sərpögərd – sərpayı
 Sərpüş – qazan qarağı, sərpüş
 Sərvər – başsız, sərvər
 Sərvəri – özbaşinalıq
 Sər vo dic raftan – başı gicəllənmək
 Sər zərən – qalxmaq, baş çəkmək; baş vurmaq
 Sərzimi – üzüaşağı
 Sərzirava – üzüaşağı
 Sərşangum – axşamüstü
 Səşənbi – çərşənbə
 Səta – üç dənə
 Səyxaş – sakitlik
 Səyənd – and
 Səyənd doran – and vermək
 Səyənd soxtan – and içmək
 Sıxan – söz
 Sıxanlı – sözlü
 Sıxansoz – sözbaz
 Sımoğ – sumaq
 Sır – sirr
 Sır doran – sirr vermək
 Sıpkar – çalxala
 Sırx – qırmızı
 Sırx biran – qızarmaq

- Si – alma Sid
 – otuz Sihr –
 qaynar
 Six – fırlanğac
 Siin – almalı
 Siqmiş saxtən – sıxmaq
 Siqurta – sığorta
 Silim – nərdivan
 Silisçi – müstəntiq
 Silohrossoxtagor – silahdüzəldən
 Simbə – metal üzərində mıx yeri açmaq üçün alət (misg.); müq.et:
 azərb. *sümbə*
 Sineyisuxtə – canfəşan, təngnəfəs
 Sinəgiri – nəfəsitutulma
 Sinoy – isti su
 Sinoy biran – çimmək
 Sipsiyah – qapqara
 Sir – tox
 Sirri – sirli
 Sirt – hündürlük, tərə
 Sist soxtan – boşaltmaq
 Sital – tənbel, sital
 Siyapur – həyasız, utanmaz
 Siyəh – qara
 Siyəh biran – qaralmaq
 Siyəhə əli – qara alça
 Siyənəft – qara neft
 Siyəzi – xaral, kisə
 Soça – balaca səhəng
 Soğum – sümük
 Sol – il

Sou – səhəng
 Sov – kuzə
 Soya (birin) – arı səbəti
 Subrariş – ağsaqqal
 Sulo – deşik
 Sulo-dərə – dəlmə-deşik
 Sumoği – sumaği rəng
 Sundum – zindan (alət)
 Surxunic – suraxanlı
 Suvor biran – atlanmaq, minmək
 Suvor birə – atlanmış
 Suzundan – yandırmaq
 Sük – yüngül
 Sülünbə – nərdivan
 Sümər – kövşən, saman, küləş
 Sümərdun – samanlıq
 Süpürləmiş saxtən – süpürləmək
 Sürg – buynuz
 Sürvə – öskürək
 Södəgər – alverçi, sovdagər
 Söykənmiş biran – söykənmək

Ş

Şəlbəh – dağ keşnişi
 Şinox – tanış
 Şinoxundan – tanış etmək
 Şaband – çarıq bağı
 Şadluq saxtən – şadlanmaq
 Şağalduna – pətənək
 Şaxs – şəxs
 Şaqaraq zərən – şaqıldamaq

- Şaqum – axşam
 Şaquminə – axşamkı
 Şalaband – tumanbağı
 Şalabandboft – tumanbağı toxumaq üçün dəzgah
 Şalbof – şaltoxuyan
 Şalgərdən – şərf
 Şalqam-şalqam – gildir-gildir; müq.et: azərb. *şalqam* lamaq
 Şarə-şar – sevinə-sevinə
 Sarm birən – xəcalət, çəkmək, həya etmək
 Şast – altmış
 Şatur – qasid, poçtalyon; müq.et: azərb. köhn. *satır*
 Şe – köynək
 Şeş – altı
 Şe-şalvor – şalvar-köynək
 Şəft – əyri
 Şəhəkü – arı pətəyinin içində olan çarpaz ağac
 Şəmələ – şam
 Şənə – kürək
 Şəngüm – axşam
 Şəngüminə – axşamkı
 Şərbəti – kasa
 Şəş – altı
 Şəştə – altı dənə
 Şirta qılın – sulu kartof, kartof şorbası
 Şib – əyri
 Şibçin – almadərən
 Şimər – zaman
 Şimərdən – saymaq
 Şimərdun – samanlıq
 Şing – yemlik
 Şiniran – eşitmək

- Şiləsər – eyvan, artırma
 Şir – süd Şirdüş
 – sərnici Şirəng
 – səhəng
 Şirəxak – doşab şirəsi
 Şirəpust – (divarı, döşəməni) şirələmək üçün dəri
 Şirəvo – südlü sıyıq
 Şirxar – südəmər
 Şiristan – yoğurmaq
 Şiriş – yapışqan
 Şirnəsib – şirin alma
 Şişirən – basmaq, tapdalamaq, yıxmaq
 Şiğəmədərd – qarınağrısı
 Şogird – şagird
 Şokər – şakər
 Şokər biran – şakər olmaq
 Şokəri – şakərlik
 Şor – şad
 Şö – gecə
 Şö buror – qayın
 Şöçiraği – şəbaraq (gecə quşu)
 Şö xuvar – baldız
 Şöürüz – gecə-gündüz
 Şubuc – bit
 Şubənd – eni bir sm.-ə qədər olan, yundan toxunmuş uzun çarıq
 bağı
 Şud – taxtabiti
 Şuqar – yarğan
 Şum – tarı şanı
 Şunandən – tullanmaq
 Şundan – atmaq

Şunə – daraq
 Şunuxtagor – tanıyan
 Şunuxtən – tanımaq
 Şuri – qaraquş
 Şüküm – hirs, qəzəb
 Şükümüm – hirsli, qəzəbli
 Şünaxtən – tanımaq
 Şünəbəsər – şanapipik
 Şürçə – şor (ağartı növü)
 Şüri – yağ tortası
 Şürqaqol – şorqoğal
 Şüştən – yumaq
 Şüştə – yuyulmuş
 Şökuri – toyuq korluğu
 Şöpara – yarasa
 Şüvər – ər
 Şüvərli – ərli, ər də olan (qadın)
 Şüvərsiz – ərsiz

T

Tağısta – dammış
 Taxtavəy – yunu telləndirən alət
 Taxtaçol – quş üçün qurulan tələ
 Taxsır – təqsir
 Taxsırkor – təqsirkar
 Taxsirkorsoxtagor – təqsirləndirilən
 Tan – bədən, tən
 Tana – sırğa
 Tapançü – belə bənzər alət
 Tapun – alçaq
 Tar – yaş

- Tare kələm – kələm qovurması
 Tariki – qaranlıq
 Tartü – ağac yonqarı, talaşa
 Tarustan – qaşmaq
 Tasirə – boğulmuş
 Tastən – bilmək
 Tasirən – boğulmaq
 Tasma – qabın ağzına çəkilən dəri və ya parça; belə
 Tat – tat
 Tatari – şallaq, qamçı
 Tati – tatca
 Tə – istiqamət bildirən önqoşma
 Tədi – tələsik
 Tədorük soxtan – tədarük görmək (etmək)
 Təhl – acı
 Təhli – acılıq
 Təhləpusi – çöl sarımsağı
 Təhləsir – sarımsaq
 Təhnö – tənha
 Təhnöyi – tənhalıq
 Təhr – təhər
 Təhsirə – çürümüş
 Təxil – taxıl
 Təxilküftəgor – taxıldöyən (maşın)
 Təxilxişksoz – taxıl qurudan qurğu
 Təkbənd – toqqa
 Təkror birə – təkrar olunmuş
 Təkror soxtan – təkrarlamaq, təkrar etmək
 Tələbsoz – tələbkar
 Təli – tikan
 Təli qətqəli – çaytikanı

- Təmbü – tənbeh
 Təmizdili – təmizürəkli, açıqürəkli
 Təmiz soxtan – təmizləmək
 Təməhsür – tamahkar
 Tənbinəhrə – çılpaq
 Tənəkə – xammal, misin xam forması
 Təng – dar
 Təngəş – müvaziləşmək
 Təngdil – təngənəfəs
 Təngdili – təngənəfəslik
 Tənür – təndir
 Tərçiq – danaqıran
 Tərək – nişastadan hazırlanmış xörək
 Tərg saxtən – tərgitmək
 Tərsəqun – qorxaq
 Tərsi – qorxu
 Tərsiran – qorxmaq
 Təsür saxtə – təsir olunmuş
 Təsür saxtən – təsir etmək
 Təşnə – susuz
 Təşənəyoği – həvəcüvə (müalicəvi ot növü)
 Tı – sən
 Tırkəmə – ildırım
 Tic – iti
 Ticəçim – itigözlü
 Ticədandun – itidişli
 Ticədunduq – itidimdik
 Tilat – ağzı yeyilmiş və sapı çürümüş, işlənmiş bıçaq
 Tihi – boş
 Tihisoz – boşaldan
 Tikun – dükan, mağaza

- Tirax/türax – çarıq
 Tirə çu – oxlov
 Tiriq-tiriq – oyun adı
 Tirtir – keşiş
 To – dənə, ədəd Toriki
 – qaranlıq Tosiran –
 boğulmaq Tosirə –
 boğulmuş Tosundan –
 boğmaq Tou – ocaq,
 buxarı Tousdum – yay
 (fəsil) Toykirşə – kirşə
 tayı
 Tö – metalın qızdırılıb soyudulması prosesi (misg.)
 Tö – tay
 Tö biran – allanmaq
 Tö doran – yolundan çıxarmaq
 Tölərzə – qızdırma
 Töü – qızdırma
 Tşo – doşab
 Tuğ – alın
 Tumar darən – tumarlamaq
 Tumeçidi – balqabaq tumu
 Tup biran – toplamaq
 Tup soxtan – toplamaq
 Turmux – yumurta
 Tüğ – damcı
 Tülə – yunu təmizlənmiş dəri
 Tümo – zökəm
 Tünik – nazik
 Türəmə – törəmə
 Tüvəlos – quymaq

U

- Uf – uf (ədat)
 Ufsoz – ufuldayan
 Ux – ox
 Uxşəmiş – oxşayan
 Uxşəmiş birən – oxşamaq
 Uxşəmiş soxtan – oxşatmaq
 Uxşor – oxşar
 Uxşori – oxşarlıq
 Uxşun – oxatan
 Ux şundan – ox atmaq
 Ulduzi – ulduzşəkilli naxış növü
 Umhəl – o vaxt
 Umhəlin – o vaxtkı
 Umhəli – o vaxtlar
 Umoran – gəlmək
 Umrüz – bu gün
 Umruzin – bugünkü
 Umsol/ümsal – bu il
 Umuc – qatışıq
 Umun – biz (əvəz.)
 Un (von) – o (əvəz.)
 Unca – ora, orada
 Unyekin – o birisi
 Urus – rus
 Urusiyət – Rusiya
 Uruz – o gün
 Usandan – yandırmaq
 Usdan – hamilə
 Usqu – tonqal

Usdum – ərsin
 Ustoran – almaq
 Ustuxun – sümük
 Uşun – onlar
 Utanmış birən – utanmaq
 Utanmış soxtan – utandırmaq
 Uvordan – gətirmək

Ü

Ü – o
 Ügə – ögey, doğma olmayan
 Ügəi – ögeylik
 Ülgüzərəgor – ülgücü
 Üntər – elə
 Öpeymun – suölçən
 Üşə – meşə Üyetikin –
 o birisi Üylodxoh –
 övladsevər Üzgi – üzgü

V

Va – fel düzəldən önşəkilçi
 Vaburan – əhatə etmək
 Vaçandan – qoparmaq, çıxarmaq
 Vaçarundan – yıxmaq
 Vaçarxıstan – fırlanmaq
 Vaçağundan – sıçratmaq
 Vaftoran – dəymək, toxunmaq
 Vağundən – soxmaq
 Vaxardən – baş çəkmək, dəymək
 Vaxıştan – durmaq, oyanmaq

- Vaxist-nişt – oturub-durma
 Vaxişt-nişt soxtan – oturub-
 durmaq, münasibətdə olmaq
 Vaxsundan – oyatmaq
 Vakazirən – bulaşmaq
 Vaqunaəhəysoxtagor – qatar sürücüsü
 Valağunda – bulaşmış
 Valağunda soxtan – bulamaq
 Valağundan – bulaşdırmaq
 Vamasirə – şişmiş
 Vamasirən – şişmək
 Var – yel
 Varə – sap
 Varaftan – dəymək, toxunmaq
 Varangərən – xalça dəzğahında çubuq
 Varastan – qurtarmaq
 Varaşist – toy xərci
 Var dərən – çevirmək, dönmək,
 hərlətmək
 Var dərən – çevirmək
 Varə – sap
 Varəncil – təzə əncir
 Varəndə – yağıntı, yağmur
 Var dərən – fırlatmaq; bax: *vardorən*
 Varistə – yağmış
 Varistən – yağmaq
 Vaspardən – söykənmək
 Vassol – bahar
 Vehəm – bir-birilə, bahəm
 Verixtan – qaçmaq
 Verujundan – qaçırmaq

- Vese – kimi (önqoşma)
 Vəcə – neçə
 Vəçə – beçə
 Vəçəqundən – çırmalamaq
 Vəçənüm – dilənçi
 Vəçənümi – dilənçilik
 Vəçəyistən – oynamaq
 Vəçirəqar – dilənçi
 Vəd doran – vədə vermək, söz vermək
 Vədorən – itələmək
 Vəfo – vəfa Vəfolı –
 vəfalı Vəxədnoy – bazar
 günü
 Vəxəzundan – durğuzmaq, oyatmaq
 Vəhş – vəhşi
 Vəhş biran – vəhşiləşmək
 Vəkə – çəpiş Vəkiran
 – yığmaq Vələnd –
 hörümçək Vəlg –
 yarpaq Vəlistan –
 yalamaq Vəngəstan –
 salmaq Vəngiran –
 doğramaq
 Vər – səhəngin boğaza qədər olan hissəsi
 Vərd – xalça dəzqahında olan çubuq
 Vərdivord – xalçada olan taxtanın hərəkətə gətirilməsi
 Vərə – qarğa
 Vərəqləmiş soxtan – vərəqləmək
 Vərəvurd saxtən – fürsəti əldən
 Vermək; müq.et: azərb. dial.
vərəvurd eləmək «qoz qaymağ»

Vərəzə – yoxuş
 Vərf – qar
 Vərfin – qarlı
 Vəristan – asmaq
 Vərhəm biran – bulanmaq
 Vərhəm soxtan – bulamaq
 Vərmoran – qalxmaq
 Vərzəndən – dağıtmaq
 Vəs – bəs
 Vətöyistan – dözmək
 Vəşmərdən – söymək
 Vəşundan – qusmaq, öyümək
 Vəyiftan – götürmək
 Vəyəsiran – yapışmaq
 Vırt-vırt – deyilmə, donquldanma
 Vırt-vırt soxtan – deyilmək,
 donquldamaq
 Vic – yelkən
 Vicə – qarış
 Vidalaşmış əbirən – vidalaşmaq
 Vin – bax (*görmək* felinin III şəxs əmr forması)
 Vini – burun
 Vir – itki
 Vir biran – itmək
 Virbirəhon – itirilmişlər, yox olmuşlar
 Vir soxtan – itirmək
 Vobərdan – yoğurmaq, daramaq
 Voçirəqar – yığımjıl Vodaştən
 – götürmək Vodkərdən –
 qovlamaq Vodkərdə saxtən –
 qovlatmaq

Vodmaran – qalxmaq
 Vodvardən – çıxarmaq
 Voğundan – soxmaq
 Vogəh biran – oyanmaq
 Vokərdən – açmaq
 Voləndən – göstərmək
 Vomosiran – şişmək
 Vomosirə – şişmiş
 Vomuxta – öyrənmiş
 Vomuxtan – öyrətmək
 Vomunda – yorğun
 Vomundan – yorulmaq
 Vonçüm – sarmaşıq
 Vor – yel
 Vorə – sap, ip
 Voriş – yağış
 Voz – açıq
 Vozi – oyun
 Vozi bərdən–udmaq (oyunda)
 Vozi saxtən – oynamaq, rəqs etmək
 Voyistən/vöyüstan – istəmək, arzulamaq
 Voyərdundan – qaytarmaq
 Vuxardən – dəymək
 Vuşvərdən – söymək
 Vülö doran – uduzmaq
 Vürşi – çörək ovuntusu
 Vürü – umac

Y

Ya – gəl
 Ya – ya (bağ.)

Yaiş – ya da (bağ.)
 Yağini – yəqinlik
 Yahudi – yəhudi
 Yaqi – yağı, düşmən
 Yaqin – yəqin
 Yalğuz – tək, yalqız
 Yaltağ – yaltaq
 Yaltaği – yaltaqlıq
 Yaltağgəri – yaltağlıq
 Yaltağgəri soxtan – yaltaqlıq etmək
 Yani – yəni
 Yaraş birən – yaraşmaq
 Yaraş saxtən – yaraşdırmaq
 Yarış – yarış
 Yarışmış birən – yarışmaq
 Yaşamış birən – yaşamaq
 Yavoşlə – yavaşca
 Yayılmış birən – yayılmaq
 Yazığ – yazıq
 Yazığı – yazıqlıq
 Yazığgəri – yazıqlıq, tağırlıq
 Yazığgəri soxtan – yazıqlıq etmək
 Yazığıyi umoran – yazığı gəlmək
 Ye//yekı – bir, biri
 Ye bicə – bir azca
 Ye xərə – bir xeyli
 Yedönə – bir dəfə, bir dönə (dan.)
 Yeimci – birinci
 Yekəm – bir az, bəzi
 Yekəmi – bəziləri
 Ye qoş – bir az

Yeta – bir dənə Yetayi
 – biri, birisi Yetək –
 bircə, tək bir Yetim –
 yetim Yetimgəri –
 yetimçilik Yetimi –
 yetimlik
 Ye to – bir az, bir qədər
 Yeznə – yeznə, kürəkən
 Yəbirdən – birdən
 Yəciqə – yerli; həmyerli
 Yədanduni – birdişli
 Yəxə – yaxa
 Yəxəhərza – yaxasıaçıq
 Yəkəma – bəziləri
 Yəqəd – bir qat
 Yəni – yəni
 Yəmanota – manatlıq (bir manat)
 Yəpoyi – birayaqlı
 Yərangı – berrəngli, yekrəng
 Yəva – pis, yava
 Yəvər – düyə
 Yəvo – pis, yava
 Yəvogəri – pislik
 Yəvoşlə – astaca, yavaşca, yungulcə
 Yiğindərin – yır-yığış
 Yiki – biri(si)
 Yod – yad
 Yodgəri – yadlıq
 Yodi – yadlıq
 Yof biran – tapılmaq
 Yof soxtan – tapdırmaq

Yoftan – tapmaq
 Yol – yal, yalman
 Yonzəh – on bir
 Yos – yas
 Yos giriftan – yas tutmaq
 Yosin – yasin
 Yos nohran – yaş qoymaq
 Yuxsul – yoxsul
 Yuxsulgəri – yoxsulluq
 Yuxsuli – yoxsulluq
 Yunca – yonca

Z

Zabt – zəbt
 Zabt soxtan – zəbt etmək
 Zabtsoxtagor – işğalçı
 Zaif – zəif
 Zalüm – zalım
 Zan – qadın
 Zانبuro – vurgetsin (silah növü)
 Zand – zənn
 Zand soxtan – zənn etmək, düşünmək
 Zani-mərđi – arvadlı-kişili
 Zanuna – qadın üçün, qadına aid
 Zanxolu – dayıarvadı
 Zan-şüvər – ər-arvad
 Zang – zəng
 Zang zərən – zəng vurmaq
 Zangəri – qadınlıq, arvadlıq
 Ziy – yaşa
 Ziyod – artıq

- Ziyod biran – artmaq
 Ziyod soxtan – artırmaq
 Ziyodi – artıqlıq
 Ziyodgəri – artıqlıq
 Ziyon – ziyan
 Ziyon saxtən – ziyan etmək
 Ziyoni – ziyanlıq
 Ziyonkor – ziyankar
 Ziyonkori – ziyankarlıq
 Ziyonni – ziyanlı
 Ziyongəri – ziyanlıq
 Ziley – tez
 Zimilərz – zəlzələ; müq.et: azərb. dial. Yer tərpənməsi
 Zimin – yer
 Zindon – zindan, həbsxana
 Zində – diri
 Zində-zində – diri–diri
 Zir – aşağı, aşağı hissə; alt
 Zir-zəvər – aşağı-yuxarı, alt-üst
 Zirbığı – bığaltı
 Zirqurti – boğazaltı
 Zirdabon – dabanaltı
 Zirin – altdakı
 Ziro – aşağı, alt
 Zirolat – alt paltarı
 Zirpüsti – dərialtı
 Zirxoki – torpaqaltı
 Zirxərmoni – xırmanda döyülən taxıldan qalmış qalıq: köçəl
 Zirçümi – gözaltı
 Zirçünə – çənəaltı
 Zirşir – südün alt hissəsi

- Zirşəlvar – alt tumanı
 Ziröyi – sualtı
 Zistan – yaşamaq
 Zınqavod – mıxın başını girdələmək üçün alət (misg.)
 Zuvan – dil
 Zuvol – kömür Zuvolkeş – kömürçü
 Zuvolsuzundagor – kömür yandıran
 Zuvolfürüş – kömürçü, kömürsatan
 Zuyiraz – tezliklə
 Zumustun – qış
 Zumustuni – qarpız
 Zuni – diz
 Zunə – kilid, qıfıl
 Zur – zor, güc(ü)
 Zurgəri – güclülük, zorluluq
 Zuhun – dil
 Zuhunbəbəy – turşəng
 Zuhundan – diriltmək
 Zuhunlə – dilciyəz
 Zuhunşünas – dilşünas, linqvist, dilçi
 Zuğol – zoğal
 Zuğoli – zoğalı (rəng)
 Zü – tez
 Zübəzü – tez-tez
 Züdirəgor – itigözlü
 Züdən – tezdən
 Zükəm – zökəm
 Zül-züli – zolaqlı, zolaq-zolaq
 Zülei – tələsik
 Zügirəştəni – tez keçən

- Zəvər – yuxarı
 Zəvərin – yuxarıdakı
 Zəyifi – zəiflik
 Zəyifləmiş birən – zəifləmək
 Zəyifgəri – zəiflik
 Zəmonə – zəmanə
 Zəndan – doğmaq
 Zəndəgor – doğan
 Zəncirəbənd – armud növü
 Zənlə – arvadçıgöz
 Zəngü – üzəngi
 Zənən – qadın
 Zəpzərd – sapsarı
 Zəran – vurmaq
 Zərva – aşağı
 Zərd – sarı
 Zərd birən – sarılmaq
 Zərdi – sarılıq Zərdə
 – yer kökü
 Zərdəkülə – sarıkök
 Zərdəö–kəsilmiş pendirdən axan su
 Zərofət – zarafat
 Zərofət soxtən–zarafat etmək
 Zərofətçil – zarafatçıl
 Zərə birən–vurulmaq, qırılmaq, çalınmaq
 Zərəbəstən – çağırtdırmaq Zərəl–
 zərər; müq.et: azərb. dial. *zəral* Zərəl
 zəran– zərər vurmaq
 Zərəl soxtan – zərər etmək
 Zərəgov – vurağan inək
 Zərəgor – vurağan

Zəfru – aşağı

Zəhmət–zəhmət

Zəhmət doran – zəhmət vermək

Zəhmətkəş–zəhmətkeş

Zəhr – zəhər

Zəhfürün – zəfəran

Zəhərin – zəhərli

Zəhərlənmiş biran – zəhərlənmək

Zəhərlənmiş soxtan – zəhərləmək

Zəğri – yemişan

Zouz – yaşıl

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3-6
Giriş	7-15
Tat dilinin spesifik və ümumiran mənşəli sözləri.....	16
Tat dilinin spesifik sözləri.....	16-17
Tat dilinin ümumiran mənşəli sözləri.....	17-26
Digər İran dillərində təsadüf olunmayan sözlər.....	26-42
Tat dilində hibrid sözlər.....	42-51
Tat dilində alınmalar.....	52-55
Azərbaycan dilindən alınmalar.....	55-58
Türk dilindən alınmalar.....	58-74
Tat dilində ərəb-fars dillərindən alınmalar.....	74-76
Tat dilində rus dilindən alınmalar.....	76
Tat dilində digər dillərdən alınmalar.....	77-82
Nəticə.....	83-89
İxtisarlar.....	90-91
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	92-102
Tatca-azərbaycanca sözlük.....	103-156
Mündəricat.....	157

Gülsüm Hüseynova. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili

Gülsüm İsrafil qızı Hüseynova Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1984-1989-cu illərdə indiki Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil almışdır.

1995-1999-cu illərdə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aspirantı olmuş, «Tat dilinin lahic ləhcəsi» (2003) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. O, bir sıra Beynəlxalq konfransların iştirakçısı olmuş, Azərbaycanda və xaricdə (Almaniya, Türkiyə, Ukrayna və s.) 50-ə yaxın məqalənin və 2 monoqrafiyanın müəllifidir. «Azərbaycan tatlarının dilinin leksikası» mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülsüm Hüseynova hazırda Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Dil əlaqələri şöbəsində aparıcı elmi işçi vəzifəsində çalışır.

«Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili» müəllifin sayca üçüncü əsəridir.

GÜLSÜM HÜSEYNOVA

TAT DİLİ LEKSİK FONDUNUN
GENEALOJİ TƏHLİLİ

(Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında)

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: *Zahid Məmmədov*
Texniki redaktor: *Rövşanə Nizaniqızı*

Yığılmağa verilmiş **14.03.2013**
Çapa imzalanmış **04.04.2013**
Şerti çap vərəqi **10**. Sifariş № **89**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **500**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: elm_ve_tehsil@box.az
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.